KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVIII. évfolyam. Szeptember—Október. 5. füzet.

A történelem Jézusa.*

Irta: **Gálfi Lőrinc.**

A nagy latin költő mondása, hogy az idők változnak és mi is megváltozunk azokban, nemcsak abban az értelemben igaz, hogy az egymás után következő évek folytonos változásokat hoznak a történelem szinpadjára, amennyiben az egyik nemzedék arról eltűnik és a másik megjelenik éppen úgy, amint ez intézetünk életében is történik. Hanem különösen igaz e mondás a változó nemzedékek lelki életére, szokásaira, izlésére, gondolkozására, igényeire és törekvéseire vonatkozóan. Ennek a változásnak örök folyamata alól, mint lelki szükséglet, természetesen a vallásos gondolkozás és hitbeli meggyőződés sem lehet kivétel .

És minél inkább óhajtanak az egyházak örökre érvényes hitelveket megállapitani, a történelem és az élet az egyházaknak minden ilyen törekvését annál inkább keresztül húzza. Amikor a keresztény egyházban kialakúlt az a fontos elv, hogy csak azok lehetnek az egyház dogmái, amiket mindenütt, mindenkor és mindenki — semper, ubique et ab omnibus — hitt, akkor állott elő a legnagyobb szakadás, amely az egy akol és egy pásztor eszméjét beláthatlan időre lehetetlenné tette. S az egyesülésre ma még sokkal kevesebb kilátás van, mint volt valaha.

A húszadik század vallási gondolkozása előtt alig van olyan vallástétel, amely körül a keresztény világ osztatlanul sorakoznék. Ehelyett inkább azt találjuk, hogy a nézeteltérések mindinkább szaporodnak. A keresztény fe-

* A teológiai intézet megnyitó ünnepélyén felolvasott értekezés.

lekezetek száma az évtizedek folyásával folytonosan növekedik, hogy a különböző emberi igényeket kielégíthesse. Sőt az ugyanazon felekezet kötelékébe tartozó egyének is mind kevésbbé tudják egymást megérteni és az egyéni meggyőződések éppen a legnagyobb egyházakban állanak legtávolabb a multnak elfogadott hagyományaitól és meghatározásaitól, részvétlenséget és közönyösséget szülve az egyénekben.

E jelenségen csodálkoznunk azonban éppen nem lehet és nem szabad. Mert az emberiségnek az évezredek folyása alatt szerzett új meg új tapasztalatai, tudásának gyarapodása, a természet törvényeinek bővebb megismerése, áttekintésének kitágulása és elmélkedésének eredményei a gondolkozás egész mezejét újra felásták, elrendezték, beültették, felépítették és átalakították céljainak és izlésének megfelelő módon. Ennek az ásásnak, rendezésnek, rombolásnak, építésnek és átalakításnak nagy munkája tán a vallási gondolkozásnak egyik terén sem olyan élénk, mint a kereszténység megalapítójának, Jézusnak, a személye körűl.

Igaz, hogy e fontos kérdésben az elmúlt tizenkilenc százesztendő közül egyik sem volt tétlen, mert e nagy személyiség mindig foglalkoztatta a keresztény elméket s azokat a történelem bizonysága szerint a legkülönbözőbb gondolatokra vezette. De a kérdés mégis legkifejezettebb ésmajdnem egészen új alakjában áll a huszadik század gondolkozása előtt.

Ugyanis a Jézus követői annyit elmélkedtek, annyit határoztak és tanítottak a Jézus személyéről, hogy a hozzá tapadt költött rész mellett a valóság és történeti tény egészen elhalványodott és háttérbe szorult s annak megállapítása ma már, ha tán nem is teljes lehetetlen, mindenesetre óriási akadályokba ütközik részint az elmúlt hosszú idő miatt, részint a fennmaradt adatoknak egymással is ellentétes és megbizhatatlan volta miatt, részint a már elfogadott és megcsontosodott nézetekhez való ragaszkodás miatt és részint a fennálló zavarok eltüntetését célzó kisérletek és elméletek sokasága és ezek érdekeinek ellentétes volta miatt.

Nem lehet a célom az, hogy ebben a nagy zürzavarban csak kisérletet is tehessek egy tanévet megnyító értekezésben a nagy kérdés megoldására. Azonban óhajtom azt, hogy a kérdést lehető komoly alakjában vigyem azon ifjak elé, akik életüknek munkáját a Jézus egyházának építésére és az ő elveinek megértésére és terjesztésére akarják szentelni. Nem kivánom, hogy szavaimat megdönthetetlen igazságoknak tekintsék s esetleges egyéni felfogásomat mindjárt a saját magukévá is tegyék, mert meggyőződésem, hogy mindenki számára csak az az igazság, amit saját maga megvizsgálás, tapasztalat és elmélkedés után igazságnak elfogadott. Ha azonban szavaim és az azokban nyilvánuló nézeteim gondolatokat ébresztenek és esetleg munkásságra is serkentenek egyeseket a kérdés tanulmányozása körül, célom teljesen el lesz érve.

Uj századunk teológiai gondolkozásában a legsajátosabb és legjellemzőbb jelenség annak az elméletnek makacs előtérbe jutása, mely a Jézus történeti létezését egyenesen megtagadja s őt az emberi képzelődés költött alakjának, mitológiai személynek tartja, ki a valóságban soha sem élt, nem tanított, nem halt meg az ő tanításaiért és így, a kereszténységet sem alapíthatta, hanem csak az egyformán képzelődő emberek rokonszenve és érdeke teremtette és tartja fenn őt ma is. Ez elmélet egészen újnak nem tekinthető, minthogy már a múlt század közepén kifejezést nyert Bauer Brunó német teológusnál, mely ellen a pápai Syllabus már 1864-ben kijelentette, hogy téved az, aki azt tanítja, hogy mindkét testamentumban vannak költött mitoszok és maga Jézus Krisztus is «mythica fictio».

Azonban mindenesetre új az a komoly buzgóság, mely ez elméletet jelen századunkban hirdeti, amely új meg új bizonyítékokat akar elméletének erősítésére elfogadtatni, amely a teológiai elmélkedés klasszikus hazájában, Németországban, városról városra járva előadásokat tart, vitatkozásokat rendez és minduntalan megjelenő önálló irodalmi művekkel és a kor szinvonalán álló tudományos értekezésekkel az elmélet körül a propagandát állandóan felszinen tartja és számára hivőket is szerez, bár ez neki

inkább csak a mükedvelő és nem a szakértő közönségnél sikerül.

Ez elmélet hirdetői tanaikat a tudomány, az igazság, a bölcsészet és igaz vallásosság nevében terjesztik, mig az egyház és a kereszténység lényege azokból nagyrészt hiányzik. Éppen azért igen sokszor úgy tünik fel az elmélet, mintha az a tudományos bibliai kritikának s minthogy ezt leginkább az úgynevezett szabadelvü teológia használja, egyenesen a szabadelvü teológiának gyümölcse lenne. Valójában azonban ez elmélet és a szabadelvü teológia inkább ellenlábasok. A szabadelvü teológia lényege e kérdés körül tulajdonképpen az, hogy a Jézus személyét minden hozzátaapdott idegen elemtől tisztítsa meg és Jézust a maga történeti valóságában kiválóságaival és gyarlóságaival, igaz és esetleg téves nézeteivel együtt ismerje meg és értékelje ezek szerint. A Jézus történeti létezését tagadó elmélet azonban éppen a szabadelvü teológusok által keresett és hirdetett Jézust akarja a történelemből kivenni és a mesék világába áttenni. Igy ez elmélet semmiképpen sem a szabadelvü teológia szülöttje, hanem annak ellentéte, és érvényre jutásával annak éppen megsemmisítője volna .Minthogy pedig az unitárius teológia magát mindig azonositotta a szabadelvü teológiával, ez új elmélet, különösen érdekel minket, mert egyenesen létjogosultságunkat vonja kétségbe. Egy olyan mithológiai alak, ki nem élt, ki nem tanította az embereket istennek helyesebb megismerésére, ki tényleg nem alapította a nevéről elnevezett egyházat, mint más vallásalapítók a magukét: az unitárius hitben semmi szerepet nem játszhatik, hanem megszünik tényező lenni és az az unitárizmus vallás maradhat ugyan, de nem keresztény vallás.

Azonban az új elmélet mindenesetre szoros összeköttetésben áll a bibliai kritikával, amelynek elért eredményei sugallhatták magát az elméletet és annak terjedését folyton segíthetik is. Ugyanis a bibliai kritika mai állásában arról tesz tanuságot, hogy a Jézus személyéről a bibliában tanított állítások jelentékeny része nem történeti valóság, hanem részint kegyes elmélkedés, részint egyházi érdek által sugalt állítás, részint tudatlanságon és félreértésen

alapúló tévedés, részint idegen forrásokból, különösen az ó-testamentumból és mithológiákból kölcsönzött adatok vagy hasonlóságok. Az újtestamentum könyvei nem a Jézus életéről és tanításairól felvett hiteles tudósítások, hanem azokról szóló elmélkedések, koruk tudásának megfelelő feldolgozások, gondolkozási irányt és rendszert szolgáló iratok. E feldolgozásban pedig különösen nagy szerepet játszottak a népek mithológiai adatai, amelyeket a Jézus követői átvittek a Jézus személyére. De mihelyt e mithológiai elem létezését elismerjük a Jézus életéről és tanításairól szóló bibliai adatok között, már megnyítjuk a kaput az új elmélet számára, mely e mithológiát az összes adatokra kiterjeszti és általánositja, Jézust pedig mithológiai hőssé, emberré lett istenné alakítja át. Igen jogosúltnak látszik tehát az a felfogás, mely az egész új elméletet a bibliai kritika tulhajtásából származott mellékeredménynek tekinti.

Igy az új teória a szabadelvü teológiával teljesen ellentétes irányt szolgál és csak módszerükben egyeznek meg, amennyiben mindkettő tudományos alapon, emberi értelemmel, természetes következtetéssel és a gondolkozás más terein is ismert és elfogadott törvényeivel igyekszik a maga igazságát kimutatni. Mindkettő mögött ott áll a modern kornak az újtestamentum idejével ellenkező világnézete, mely a természetnek tapasztalás útján megismert változatlan törvényeiben és nem időről-időre szeszélyesen változó és nem értett tüneményekben keresi és találja meg az istenit, a tökéletest, a világrend célját és fenntartóját.

A tapasztalatokban szegény és ezért tudatlan ember ezer olyan jelenség mögött, amelyet ma a természet megismert törvényeivel megegyezőnek ismerünk, természet fölött álló erőket tételezett fel és hitt s így csodáknak gondolt olyan dolgokat, amelyek nem voltak csodák. Ha a lázas beteg félrebeszélt, ha aki nem látott, szeme látó tehetségét visszakapta, ha az öntudatlan magához tért, ha a megbénúlt szerv erejét visszanyerte: az mindjárt csoda lett, amely mögött valamelyes istenség hatalmának megnyilatkozását keresték. Az a kérdés, hogy az ilyen

esetek történeti lehetőségét egyenesen megtagadjuk-e, vagy pedig csak egy naiv kornak magyarázását, okoskodását és következtetéseit tartsuk helyteleneknek, míg magát a jelenséget valódinak. A szabadelvü teológia az ilyen esetek lehetőségét elismeri, de azokra új és természetes magyarázatot ad, míg az új teória hivei az ilyen úgynevezett csodákat is a Jézus személyével együtt a mesék világába teszi. Eljárása mindenesetre radikális, de teljesen jogosúltnak semmiesetre sem tekinthető.

Lehet-e csodálkoznunk azon, ha tudatlan és vizsgálat nélkül, vagy hiányos megvizsgálás után itélő korban bármely természetes jelenség is helytelen magyarázathoz jut, a képzeletben megnövekedik és a csodákra vágyó lelkekben csodává lesz? Ha a Jézus hallgatói megéheztek és vallásos hangulatukban élelmüket megosztva mindnyájan megelégültek, sőt fölöslegük is maradt, kell-e csodálkoznunk azon, hogy évtizedek múlva ez esemény úgy jelenik meg, mint csoda, mely szerint Jézus az ő kevés készletével egyszer négy, máskor meg öt ezer embert vendégelt meg s a maradék még több volt, mint az eredeti készlet? Hiszen e csodaszerető hajlam még isteninek éppen nem nevezhető dolgot is elvégeztet Jézussal, amikor egy fügefát azért száríttat ki vele, mert nincs rajta füge, hogy vele éhségét enyhítse és pénzdarabot is teremtet vele egy hal szájában, hogy Péter azzal fizethesse meg a templomi adót. Ez ugynevezett csodák a józan felfogásu magyarázat szerint történeti eseményekből is keletkezhettek s csak a későbbi magyarázatok tették őket csodákká.

És miért ne találhatott volna ki egy csodákban hivő kor Jézusról olyan csodákat is, amelyeknek semmi történeti alapjuk nem volt, vagy amelyek a kellemetlen valót, a Jézus szomorú történetét kedvező világításba helyezzék, vagy éppen kimagyarázzák és annak fényt kölcsönözzenek? Ma már csakugyan nem áll módunkban, hogy a Jézus születésének és ifjúságának hiteles körülményeit megállapíthassuk, mert azokról még az evangeliumi írók is nagyon keveset és egymással nem egyező adatokat tudtak összeállítani. De az mégis csak megérthető emberi értelemmel és más példákon is, hogy egy bámulatos jel-

lem körül mondák keletkeztek, amelyek életének kezdetét és végét különösen rendkivülinek és éppen csodásnak is tüntették fel. Azonban egy nagy jellem történeti voltát nem semmisíthetik meg a körülötte keletkezett mondák még akkor sem, ha ezek nyilván nélkülözik a történeti alapot. A tudomány bizonyíthatja azt, hogy Jézus nem születhetett és nem támadhatott fel ugy, amint azt az evangéliumok tanítják, de ez még nem lesz bizonyíték arra, hogy egyáltalán nem is élhetett.

Az új világfelfogás, amelyet természettudományi felfogásnak is nevezhetünk, a teológiában nem egyéb, mint a theizmus, mely az ismeretelmélet terén is egészen más eredményekhez vezet, mint a régi deizmus. A deisztikus felfogás ugyanis az embernek tán minden fogalmát, de mindenesetre vallási fogalmait kivülről származottaknak, egyenesen istentől jötteknek és éppen ezért tökéleteseknek tekintette, amelyeknek el nem fogadása bün volt, amit isten megbüntetett, sőt megbüntetni az ember is magát jogosítottnak tartotta. Ezért minden új fogalom számára új kijelentés is kellett. Vagyis a természetfölötti beavatkozás, istennek az emberrel való csodás érintkezése elengedhetetlen értelmi követelmény volt. És elfogadott nézeteket, amelyeket előbbi kijelentés már szentesített, ha azok helytelenek is voltak, csak úgy lehetett újakkal és jobbakkal helyettesíteni, ha ezek kijelentésénél az isten újabb megjelenése bebizonyíttatott. Ezért látjuk, hogy a bibliában más helyeken is, de különösen a Jézus új fogalmainak terjesztésénél az írók mindent elkövetnek arra, hogy az istenség jelenlétét, személyes működését vagy legalább jóváhagyását az emberek előtt bebizonyítsák. A Jézusról szóló újtestamentumi tudósításoknak egy jelentékeny része éppen ennek a törekvésnek szolgálatában áll.

A theisztikus felfogás mellett azonban az elhitetésnek, a tekintélyre emelésnek e szüksége egészen elenyészik. Az új fogalom e felfogás szerint nem külső úton kerül az emberbe, hanem megfigyelés, tapasztalás és elmélkedés útján. Nem is isteni, nem abszolut és nem tökéletes az, hanem emberi, amely újabb megfigyelés és bő-

vebb tapasztalat által változhatik és tökéletesedhetik, de az isteni szentesítést a maga helyes és igaz voltával hordja önmagában. E felfogás szerint a Jézus tanításai nem azért helyesek vagy igazak, mert azokat ő mondotta, vagy mert azokat általa az isten jelentette ki, vagy hogy benne éppen az isten testesült meg és tanított, hanem azért, mert azokat mai tapasztalataink és gondolkozásunk is helyeseknek és igazaknak itéli. Mihelyt olyan nézetet vagy eljárást tételezünk fel Jézusban, amelyet a mi tapasztalataink és itéletünk nem erősit meg és nem tud helyesnek és igaznak tartani, az azonnal elveszti előttünk belső tekintélyét bármilyen erős külső bizonyíték mellett is, vagy pedig magunk jutunk meghasonlásba önmagunkkal és semmisítjük meg énünket.

Ez új felfogás szerint a kijelentés nem külső, vagy természet fölötti és csodás isteni ténykedés, hanem belső jelenség, mely a lelki élet törvényei szerint jelenik meg és jelent meg úgy a prófétáknál, mint Jézusnál és más nagy lelkeknél is, akik magukat a kötött tekintély, a legalizmus járma alól felszabadítva és önmagukhoz hivek maradva hirdették azt az istent, amely az ő lelkükben volt. Ez a kijelentés nem holt betü, hanem élet, amely megvolt a Jézus élete nélkül is, és amelyet semmi zsinat nem tud megkötni és dogmává tenni. Ez a kijelentés folytonos haladás, amelyet megállítani nem tud még az sem, ha Jézus vagy akárki is azzal ellenkezőt tanított volna.

E szabadelvü teológiai felfogás szerint Jézus nem természet fölött álló lény, aki csodás módon jutott emberi élethez, aki társalkodott a Sátánnal és más gonosz szellemekkel, aki előtt személyesen megjelent Mózes és Ilyés, akinek szolgáltak az angyalok, aki rendelkezhetett volna az égi seregek sokaságával, vagy akinek akaratára a halak összegyültek a fogásra és a betegek meggyógyultak és elszáradt szervek megújultak. Hanem ember-testvérünk ő, akiben azokat a személyes tulajdonokat tiszteljük és szeretjük, amelyeket más embertársunkban és saját magunkban is megtalálunk s akiben azokat a lelki tehetségeket bámuljuk, amelyek minden embert tiszteltté és becsültté tesznek közöttünk és az utókor előtt is. Ő

nem magát mutatta meg az emberiségnek, mint a vallásos tisztelet tárgyát, vagy az isteni mindenhatóság részesét, hanem mindig az istenre mutatott, akihez ő imádkozott, akinek az akaratát ő be akarta tölteni, akinek a megelégedésére ő is vágyott, és akihez hasonlóvá lenni törekedett. Benne tehát nem a csodatevő Messiást, nem a gondolatokat is tudó felsőbb lényt, nem a jövőt is ismerő jóst keressük többé, hanem a törekvő, az érző, a dolgozó és szenvedő embert, aki eszméiért küzd, aki embertársai javáért magát is feláldozza s aki embertársait is arra az erkölcsi és lelki szinvonalra akarja felemelni, amelyen önmaga áll.

Ezt a történeti Jézust keresi a szabadelvü teológia napjainkban és küzdi a maga nagy harcát egyfelől a múltnak téves hagyományaival, meg nem érthető előítéleteivel, másfelől pedig a valóban értékes elemek megtartását akarva, a tulzó radikalizmus tévedései és elhamarkodott itéletei ellen. Feltevése az, hogy a supranaturalis elemek csak félreértés és félremagyarázás útján jutottak a Jézus személyéhez, de mögöttük nemcsak egy képzelődés által teremtett mithológiai alak van, hanem a valódi történeti Jézus, aki elegendő alap a kereszténységnek, mint történelmi jelenségnek megértésére. Célja az, hogy eltávolítva a hozzá tapadott idegen elemeket, visszaállítsa Jézusnak eredeti alakját, amennyire az csaknem kétezer esztendő multán is lehetséges. Meggyőződése, hogy e célját meg is tudja valósítani a fennmaradt történeti részletek alapján a modern kor tudományos eszközei útján. E visszaállítása az eredeti alaknak természetesen nem lehet tökéletes, mert ma már nem adhat az ő életéről folytonos és megszakítás nélküli képet. De amit ad, az az ő személyiségébe való igaz belepillantás, amelyben jellemének, gondolatainak és tanításainak valódi részletei lesznek láthatók, amelyek szeretetet, tiszteletet és bámulatot keltenek fel minden komoly gondolkozású, nemes jellemű és vallásos kedélyü lélekben a történelemnek e kiváló nagysága iránt, melynél nagyobbat a történelem nem is mutat föl.

A Jézus történeti képének e kissé hiányos voltát igyek-

szik is kihasználni a hagyományokhoz ragaszkodó orthodoxia a maga javára, azt állítván, hogy a régi alapnak elvetésével a kereszténységnek egész épülete összeomlik. Azonban azt elhallgatja, hogy a Jézus élete az összes meglevő hagyományok elfogadása mellett is éppen olyan hiányos marad, mint a szabadelvű felfogás mellett, sőt a természetfölötti elemek az ő életének és személyének megértését mindenki számára lehetetlenné teszik. Azonban az orthodoxia ellenvetései már nagyon ismertek, megszokottak és így kevésbé veszedelmesek, mint a mithológiai elmélet új találmányú fegyverei. Ez elmélet hivei azt vallják, hogy a szabadelvű teológia Jézusa nem történeti, hanem csak a mithológiai mesékből kivont emberi alak s így szintén csak költemény, mint az ők Jézusuk, csakhogy az alakja sokkal halványabb, közönségesebb és nem elegendő arra, hogy a kereszténység elterjedését eszközölhette volna. Így a szabadelvű teológia felfogása e radikalizmus szerint szintén ósdi orthodoxia, mely az ők új felfogásuk előtt előbb-utóbb meg fog semmisülni. Szerintük az egész krisztológia csak olyan szerepű lesz a vallásban, mint a többi népek mithológiái, melyek primitiv ember képzelődésének szülöttei, de a modern hitben helyet egyáltalán nem foglalhatnak.

Korunk teológusainak, de különösen egyházunk leendő papjainak okvetlenül megállapodásra kell jutniok e kérdés körül és meg kell találniok az irányt, amelyet követve, hitünk és egyházunk létezésének jogosultságát meg tudják indokolni és meggyőződésük erejével másokkal is elhitetni, hogy nekünk van evangéliumunk, mely az üdvösségre, a lelki meggyőződésre vezet.

A szabadelvű teológiai gondolkozás mellett sok igen szép bibliai leírás elveszti tán történeti valódiságát, vagy tán csak átvitt értelmű igazság lesz. De megjelenik, vagy akár föltámad mögöttük egy nagy jellem, egy nagy emberi lélek, mely érthető és elegendő ok lesz a kereszténység egész életének, mint történeti jelenségnek a megmagyarázására. Ez felemeli az embert a maga kishitűségéből, melyben magát csak a felsőbb hatalmak eszközeinek és bábjainak tekinti és átalakítja történelmi tényezővé,

ki maga is tud e földön hatni, alakítani és a maga történelmét megcsinálni.

Ez a történeti Jézus élt abban a korban, amelybe őt a róla fenmaradt tudósítások is helyezik, bár születésének évét, hónapját és napját nem tudjuk kétségbevonhatlanul megállapítani. Józsefnek és Máriának volt gyermeke Názáretben, és testvérei is voltak. Zsidó világfelfogásban nevekedett. Mikor már gondolkozni is tudott, kortársainak sok szokását, nézetét és meggyőződését helytelennek találta és javítani akarta. Kiment a másik, részben hozzá hasonló tanítóhoz, Keresztelő Jánoshoz, a pusztába és megkereszteltette magát általa. Tanítványokat vett maga mellé, kik az ő terveinek részesei voltak. Rövid pályafutás után Jéruzsálemben keresztre feszítették, mint olyan embert, akit tanításai miatt a hatalom az akkori társadalmi rendre veszedelmesnek tartott.

Ennyi történelmi alap teljesen elegendő arra, hogy tanításait is, mint történelmi tényeket, figyelemre méltassuk, értékeljük és ha azokat megfelelőnek találjuk, a kereszténység nagy épületének alapjaként tekintsük és forrásként annak a nagy lelki áramlatnak, amely az emberiség egy jelentékeny részét ma is magával viszi s amelyen a keresztény társadalom ma is tovább halad.

Nem azt jelenti ez, hogy amit a bibliai tudósítások róla állítnak, azok mind az ő hiteles tanításai voltak. Még azt sem jelenti, hogy amit ő tényleg tanított, azok minden időkre és minden társadalomra elfogadható és csalatkozhatlan igazságok, vagy megdönthetetlen erkölcsi elvek lennének. Hanem csak azt jelenti, hogy a vallásos gondolkozás, mely Jézus előtt is meg volt s amely nélküle is fejlődött volna, a történelmi Jézus által új irányt és nagyobb erőt kapott, amelyet már az emberiség történetéből kivenni semmiféle theoria mellett sem lehet.

Amint születése, élete és halála, úgy tanításai sem csodások, nem természetfölöttiek, hanem olyanok, amelyek az azelőtti vallásos gondolkozáson túl mentek és változtattak ugyan, de ez csak törvényszerű és természetes haladás, amelyet teljesen meg lehet értenie az embernek s amely természetes következménye volt és lehetett az előz-

ményeknek. Jézus nem tanított mást, mint a többi vallásalapító, sőt tán nem is lehet olyant találni az ő összes tanításai között, ami egy, vagy más alakban kifejezésre nem jutott volna a próféták és a rabbik tanításaiban. Azonban a közös elveknek és érzelmeknek ő tudott leginkább jelentést adni, mások előtt is azok komolyságát és fontosságát érezhetővé tenni és a saját maga világfelfogását és ebből folyó vallásérkölcsi nézeteit olyan tekintélyre emelni, mely a mai kor emberében is tisztelet és bámulat tárgya és olyan eszmény, mely megvalósulásra csak a jövőben várhat. A történelem bizonysága szerint az őt megelőző, valamint az ő korában élt próféták és más lelki vezetők is az ő nagy egyénisége mellett elhalványodtak és messzebbre ható következmények nélkül eltüntek a történelem szinpadáról; ő pedig ma is a többiek fölött álló minta és eszménykép a keresztény világ számára, ki irányt jelöl és szabályokat állít meg a népek millióinak. Ő az az emberi jellem, amelyhez közelítve az ember úgy érzi, hogy az istenhez közeledik. Ő az az emberi hivő lélek, kit a maga hitében istenhez legközelebb levőnek ismerünk s akit olyannak tekintünk, akihez hasonlóvá lenni más ember is tud és más ember is lesz, aki csak küzd az eszményiért és hű marad ahhoz, amit magában isteninek érez. Ő az az isten fia, akihez valahányszor nem hasonlítunk, érezzük, hogy emberi rendeltetésünktől, isteni hivatásunktól esünk el és leszünk a Sátán fiaivá. És ő az, aki folytonosan előttünk jár eléretlenül és megvalósítlanul, de folyton maga felé húzva minket, mint egy hatalmas vonzó erő.

Nagy tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a Jézus személyéhez tapadott nem történeti elemek gondos eltávolítása után egy korunk igényeinek, gondolkozásának és várakozásának teljesen megfelelő, modern hivőt találunk a történelem Jézusában. Az ő élete nem volt csoda, hanem csak a természet örök törvényei alatt álló tünemény. Fogalmai, tanításai, hite és tudása egészen csak az ő koráéi voltak azoknak sok gyarlóságával, korlátoltságával és hiányaival. Ő nem a huszadik század társadalmi, tudományi, művészi és gondolkozási körülményei között élt és működött, hanem tizenkilenc századdal előbb

s így csak korának gyermeke lehetett. Valódi tanításaiban is találhatunk tehát olyant, ami csak az ő korában és körülményei között volt igaz és helyes, sőt valószinüleg olyant is, amit a történelem és a későbbi megfigyelés megcáfolt. A földet ő is csak egy nagy lapos felületnek tekintette, mely fölött az ég szilárdan volt kiterjesztve. Hitt mindkettőnek, az égnek és földnek elmulásában. Sőt azt tán sokkal hamarább bekövetkezőnek gondolta, mint mi gondoljuk. Hitt az isteni hatalom csodás működésében s annak beavatkozását az emberek ügyeibe éppen úgy hihette, mint kortársa, Keresztelő János. Hihette és hitte is, hogy isten éppen általa akarja a világot átalakítani; sőt arra a megyőződésre is juthatott, amikor az ő tanai iránt a világot közönyösnek s tán ellenségesnek is tapasztalta, hogy isten közbe lép ő érette. Hihette azt is, hogy isten neki az új világrendben messiási szerepet ad és hogy ez még annak a nemzedéknek életében bekövetkezik. Azonban e tévedések korának hiányos ismereteiből, előitéleteiből és ezeken alapult téves gondolkozásából mind megérthetők és semmit sem vonnak le az ő erkölcsi nagyságából, hanem azt még növelik is. Mert tudatlan korban helyesen itélni, előitéletek között az igazat megtalálni és visszaélések között igaz maradni még szenvedések és az élet feláldozása árán is, sokkal bámulatosabb erkölcsi nagyságot tételez föl, mint ha azt valaki fejlettebb korban, biztosabb tudás mellett és kevesebb kisértés között cselekszi meg. Éppen ez a lelki nagyság és a megszokottól elütő viselkedés sugallta azt kortársainak és követőinek, hogy Jézusban többet keressenek, találjanak és higyjenek, mint amire ember is képes. Az ő rendkivüli viselkedését és példátlannak hitt életét az ő tanítványai, követői és bámulói semmiképpen nem tudták megmagyarázni önmaguknak, hacsak egy más világ képzelt hatását nem tételezték fel benne. Amikor pedig ezt már feltételezték, akkor megnyilt az út mindennemü metafizikai spekulacióra és ennek szertelenségeire is. Ez sugallta az első keresztények feltámadási, mennybemeneteli és újramegjelenési hitét, a Pál megváltástanát és a negyedik evangélium felfogását az isteni Logos megtestesüléséről.

Ma azonban a világ valóságokban sokkal teljesebb, mint volt az első, vagy második században. A törvényszerű meghódította a csodás hatalma alatt képzelt területeket is. A hagyományos orthodoxia nimfákkal telt berkei eltűntek és a szabadelvű teológia ma már nem a természetfölöttiben, hanem a természetiben keresi és találja meg a Jézus valódi értékét és jelentőségét. A mai kor gondolkozói nem metafizikai elméleteket, hanem valónak hitt történeti elemeket tesznek alapul krisztológiai nézeteik felépítéséhez. E történeti adatok alapján pszichológiai úton vizsgálják a történelem Jézusának lelkét, öntudatát, hitét, meggyőződését, viszonyát az ő istenéhez és vallásos eszméinek értékét és magasságát.

Én ebben a munkában látom a helyes útat a Jézus megismerésére és erre a munkára hívom fel az iskolai év kezdetén is leendő és meglett lelkészeink figyelmét. Ez a munka nem kicsiny és nem könnyű. Évek hosszú fáradozásai után is még mindig talál az egyéni elme új és meglepő kérdéseket benne. Csak az irodalom megismerése is rendkivüli nehézségekkel jár, mert saját nyelvünkön e kérdésről nagyon keveset találunk. De ennél még nehezebb az elméleti része, az a bölcseleti megokolás, amely határozott hit- és világnézetet teremthet és meggyőződéssé válhatik. Azonban lelkészeinknek a munkán mégis keresztül kell menniök, mert ez előfeltétele az ő sikeres működésüknek. Szükségük van a határozott megállapodásra első sorban saját magukért, de nem kevésbé egyházunk érdekében is, melynek határozott jelleget adni e krisztologiai kérdés eldöntése nélkül nem is lehet.

Semmiesetre sem állítom azt, hogy e munka elvégzése és a történeti Jézus lehető teljes megismerése és megértése azonnal biztosítani fogja az egyéni vallásosságot és kegyességet is. Mert erre a célra Jézus megismerése nem éppen elegendő. A vallásosság egyéni tulajdon, amihez egyéni öntudat, személyes élet és ebben a lelki működések összege nyer kifejezést. Ebben a Jézusról való tudásunknak nincs éppen elhatározó és feltétlenül döntő befolyása. Azonban egy nagy jellem megismerése, a vele való foglalkozás, az ő tapasztalatainak és itéleteinek megismerése,

gondolatvilágának és lelkületének állandó szem előtt tartása mindenesetre olyan tényezők, amelyek az egyéni jellem kialakulására mély hatást gyakorolnak és gyakoroltak minden időben. Mindazok számára, akik az életet komolyan fogják föl, akiknek az emberi élet többet jelent, mint valamely féreg élete, akiknek vannak eszméik és azoknak megvalósítására akaratuk: a történeti Jézus mindig lelkesítő példa marad, mert nem ismerünk még olyan embert, aki annyira értett volna ahhoz, hogy az eszményit a maga életével megvalósítsa, mint ő értett.

Lehetnek ugyan és voltak is egyes hatalmas szellemek, akik az ő és más történeti személyek példája nélkül is csak intuició útján magas szinvonalú erkölcsi és vallásos élethez jutottak. De az objektiv elemnek, a külső világnak és történeti példáknak szemlélése, a jelenségeken való elmélkedés legalább a többség számára mindig az a létra volt, amelyen a magasba, az isten felé legkönnyebben közeledhetett. Az unitárizmus a történelem Jézusát tekintette mindig annak az útnak, amelyen az Atyához legkönnyebben lehet eljutni. Ő az út, az élet és az igazság és nem adatott nekünk az ég alatt más név, amely által kellene megtartatnunk. Hallgassuk őt, tanulmányozzuk az ő példáját és elmélkedjünk az ő istenéről, mert így megtalálhatjuk a magunkét is. Úgy legyen.

Babylon befolyása a héberek ős vallására.*

Irta: **Győrfi István.**

Egészen a múlt század közepéig tudásunk a babyloniak vallását illetőleg igen szűk körben mozgott. Úgy szintén az ismeretlenség homályába volt burkolva, vagy éppen teljesen ismeretlen is volt igen sok, az Ó-szövetségben leírt, héber vallásos intézmény, szertartás. Az 1842-ik év — amikor Botta francia konzul megkezdi ásatásai sorozatát a Tigris folyó partján — Mosullal átellenben fekvő halmokon — egy új korszak határköve és záloga az ős héber vallás helyesebb megértésének és magyarázatának. A buzgóság és lelkesedés, amellyel Botta munkálkodott a több mint kétezer éve elrejtett feljegyzéseknek és emlékeknek napfényre hozásában, világszerte érdeklődést kelt. Rövid időn belül Anglia, Franciaország, majd később Németország és Amerika kelnek nemes versenyre a gazdag szellemi kincseket igérő munka folytatásában. És ma egy félszázaddal később, sok nemes élet, nagy szellem áldozata árán, tudásunk a babyloniakról kiterjed visszamenőleg egészen a negyedik évszázadig Krisztus előtt. Az ős babyloniai városok, emlékek, királyi könyvtárak napfényre hozása pedig igen jelentékenyen segit a héber val-

* Használt forrásművek:

Az időközben ásatások folytán napfényre került szöveggyűjtemény: L. W. King: „Magic and Sorcery etc“.

G. Smith: Exploration and Discovery on Site of Ninive. Roger: History of Babylonia and Assyria. (Az ásatások legrészletesebb tárgyalója, 2 kötet. New-York és London 1900).

Hilprecht: Exploration in Bible Land. Hasting's Dictionary of the Bible: Pótkötet, The religion of Babylonia. Fred. Delitzsch. Babel und Bibel. W. Robertson Smith: The religion of the Semites és The old Testament in the Jewish Church.

lásos szokások, irodalom és törvénykezés eredetének helyes nyomozásában.

Az azonban, hogy a babyloniai kultura mennyiben volt befolyásolva a szumir és akkad népek műveltsége által, vagy hogy Babylonia milyen viszonyban volt más *sémi* népekkel, teljesen kivül esik ezen rövid dolgozat szük határain. Mi itt csupán a babyloniai intézményeket vesszük fontolóra és keressük azok befolyásának nyomait a héber vallásos intézményeken, lényegesebb pontjaiban.

Lévén a vallásos szokások alkotó elemei egy nemzeti irodalomnak és kezdő fokozatai egy határozott, körvonalozott törvénykönyvnek, úgy gondolom, leghelyesebb lesz, ha első sorban a vallásos szokásokat vesszük tárgyalás alá és figyeljük meg, hogy mennyiben voltak befolyásolva Babylonia által.

Már 2000—2250 (Kr. e.) körül (vannak, akik előbbre teszik ezt a dátumot, mint Meyer (Geschichte des Altertums 1906., Probel Zeitschrift für Assyriologie XXI.) Hammurabi uralkodása idejében a babyloniai kultura igen magas fejlettségi fokon állott. Nebuchadnezzar Babylonját egy «arany csészéhez» hasonlítja Jeremiás (51[7]). A babyloniai műveltség és nyelv a Tigristől a Nilusig — beleértve a Földközi tenger medencéjét is — átölelve tartott minden népet hatalmas karjaival.

A babyloniai műveltség és vallásos eszmék hatása lényegesen és kivételesen erős volt Kanaánon. Ennek a ténynek erős bizonysága egy kis ékírással szerkesztett levél vagy Tel-El-Amarna tábla. Ezt a levelet Egyptomban Amenophis királyi város kiásatása alkalmával találták. A levél dátuma 1400 Kr. e. és az Euphrates vidékéről van írva két Pharaonak s mutatja, hogy az izraeliták a letelepedéskor igen magas fokon álló babyloniai kulturát találtak Kanaánban, amelyet aztán át is vették, miután hatalmukba kerítették «az igéret földjét». A pénznemek, az ipar, a törvény, törvénykezési formák, szokások, tudomány, az áldozási és papi rendszer — mind-mind Babyloniából veszik eredetüket, vagy legalább is többé-kevésbé befolyásolva voltak általa. Már a Salamon

uralkodása alatt a babyloniai eszmék nagy sokasága esik a világ széltébeni nemzetközi érintkezésre, nem is szólva a számtalan esetről, amelyekben Izrael közvetlen érintkezésben állott Assyriával a kilencedik század közepétől lefelé.

Mielőtt azonban tulajdonképpeni tárgyunk fejtegetésébe belefognánk, szinte elmulaszthatatlannak tartom egy néhány szót mondani az ó-szövetségi monotheizmus eredetét illetőleg. Természetesen határozott feleletet adni ebben a kérdésben igen nehéz lenne, minthogy maga az egész kérdés egyike a legnehezebb és kétségesebb tárgyaknak s jelenleg egy ide vonatkozó és szükséges hosszú fejtegetésbe belemennünk lehetetlen. Követve azonban a híres berlini assiorologus, Delitzsch professzor ide vonatkozó elméletét, egy rövid áttekintést adni a tárgyról még is megpróbálok. Nyilvánosan tartott és nyomtatásban is megjelent előadásai szerint[1] voltak nomád sémi törzsek, amelyek már 2500 körül Kr. e. Babyloniában megtelepedtek és akik között ilyen kifejezések voltak használatban, mint «Az isten, Isten»; «Az Isten adta»; «Az Isten van velem», vagy helyesebben: «Jahvé az Úr»; «Jahvé adta», «Jahvé velem van». A feltevés három agyag táblácskán alapszik, a melyeken ékírással írva a következő nevek olvashatók: Ja-a-ve-ilu, Ja-ve-ilu, Ja-u-um-ilu. Vagyis Jahvé «az Egyedüli, az Örökkévaló, ki él és munkálkodik nemzetségről nemzetségre». Ez a Jahvé volt a szellemi birtokában azoknak a nomád törzseknek, amelyekből egy évezreddel később Israel törzse kialakúl.

Jóllehet a Babyloniába bevándorolt sémi népek vallása gyorsan polytheismussá változott, de azért a «mindentudó» és mindenütt «jelenlevő» Isten eszméje folytonosan él a babyloni isten fogalomban. A nap-isten, a hold-isten és a többi istenek mind beleolvadnak Marduk-ba, a világosság Istenébe. Másfelől azonban az a Jahvé hit, amellyel Mózes Izrael tizenkét nomád törzsét összehozta, ugyancsak sokat szenvedett a fogság előtti időben a pogány kanaáni istenek imádása által és a babyloniai

[1] „Babel und Bibel". Leipzig 1903.

pantheontól. Általában véve a teológusok többsége minden nehézség nélkül arra a nézetre jutott, hogy azok a nevek, amelyek úgy ezer vagy több évvel is régibbek az ó-szövetségben előforduló megfelelő neveknél és amelyek bizonyságai az «Egy Isten» imádásának, mint Jahu «Az egyedül létező», ezek a nevek egy átmeneti pontot képeznek a Jahve-vallás történeti fejlődését illetőleg egy szélesebb látókörhöz, mint azok a nevek, amelyeknek sajátságosan kijelölt helyük van Ábrahám és leszármazottjainak soraiban, dacára, hogy ezáltal az ó-szövetség jellege, mint kijelentésé veszélyeztetve van. És bár oly sokan minden eszközt megpróbáltak ezeknek a neveknek az el-kimagyarázására, de a támadások hullámai és habjai közt az északi sémi fajú beduinoktól leszármazott nevek szilárdan és mozdulatlanul állanak, mint világitó torony a sötét éjszakában: «Jahve az Isten» «Jahu az Egyedüli».[1]

Mindezek után az alkalom igen kedvezőnek mutatkozik az isteni kijelentés nehéz és bonyodalmas kérdésének teológiai fejtegetésére és arra, hogy a biblia értékéből bármit is vonhatnának-e le ilyen jellegű elméletek, amelyek isteni kijelentési természetétől eltekintve a történeti oldalát célozzák megvilágitani és előtérbe hozni? Bármily csábító is az alkalom, én jelenleg nem élhetek vele. Annál inkább sem, mivel az én határozott célom éppen az, hogy a teológiai kérdéseket, amennyiben tehetem, elkerüljem és az egész kérdést vallástörténeti alapon fejtegessem. Ezek után tehát más út nem lévén számomra nyitva, a dolgozatom tulajdonképpeni tervébe illő, áttérek egy részletesebb fejtegetésre a babyloniai befolyást illetőleg a héberek vallására, tárgyalás alá véve első sorban is a vallásos szokásokra gyakorolt befolyást.

Igen jellegzetes neve van Babylonia legrégibb Bel-templomának Nippur-ban: E-Kur, «halom-ház» vagyis határozottabban kifejezve «egy épület a halom tetején». Ez annál is lényegesebb, mert a babyloniai szent épületek általában véve többé-kevésbé egy hegy vagy halom alakjának utánzatai. A föld ugyanis a babyloniai fogalmak

[1] Delitzsch: Babel und Bibel. Leipzig 1903. 47—48 old.

szerint úgy szerepel, mint egy hatalmas hegy, amintnogy a föld elnevezései között az «E-Kur»-t is következetesen ott találjuk. A népszerű és kezdetleges teológiai felfogás szerint az istenek a föld mélyéből emelkedtek föl, szállottak ki, szülőhelyük a «Kharsag-kurkura» az egész földet magában foglaló hegy», amely név mint a föld egy másik neve szintén használatban volt. A templom, amelyet az istenség tiszteletére építettek, mint az istenség lakóhelye is egyszersmind tulajdonképpen utánzata volt a kozmikus «E-Kur»-nak és kicsiben egy miniatür Kharsag-kurkura. Minthogy tehát a babyloniak fogalma szerint az istenség szoros összefüggésben volt a hegy, halom fogalmával, igen természetes, hogy templomaik építésénél az istenség eredeti lakóhelyét próbálták visszaadni, reprezentálni, gondolván, hogy az istenség kegyét azáltal még jobban leköthetik. Ugyanez a gondolat vezethette a kanaániakat és hébereket is — igen valószinüen a babyloni befolyás utján — hogy templomaikat «magas helyek»-nek (bamot) kereszteljék el. Továbbá, hogy Jehovát «a hegyek Istenének» (I. Kir. 20^{23}) nevezzék, amint a Genesis huszonkettedik fejezetének 14-ik verse is erre vonatkozik: «a hegy tetején Jehova megjelenik». Ezenkivül azonban ugyanezt a gondolatot fejezik ki a következő helyek is az ó-szövetségben: I. Kir. 3^{4}; 13^{32}; II. Kir. $17^{29,32}$; 23^{19}.

A hegyszerü alak létrehozása céljából földből egy magas halmot hánytak össze, amelyen egy terraszt készitettek külön, és ez volt a szenthely tulajdonképpeni alapzata. Az azonban igen természetes, hogy az épületet magát nem rakták erre az egy emeletes halomra, hanem ahelyett még egy második emeletet hánytak tetejébe földből, hogy a hegyhez való hasonlatosság annál valószínübb legyen. Ennek a gondolatnak az eredménye az ugynevezett lépesőzetes torony, ismeretes, mint «zikkurat». A «zikkurat» symbolikus jelentése, mint «szembeötlő épület» csodálatosan megegyezik a Genesis tizenegyedik fejezetének a szellemével, amely leírás szerint egy «zikkurát» építői oly épületet szándékoztak építeni, amely «jól látható» legyen.

Babyloniában minden szentélynek külön sajátságos ne-

ve volt, amelynél fogva ismeretes volt. Ez a szokás Babylonia történetének legrégibb korszakába nyúlik vissza. A larsai zikkurat neve: E-dur-an-ki, «Ég és föld közötti kapocs» emlékeztet a Genesis egy helyére (Gen. 28^{12}) az «eget és földet összekötő létrára», amely kifejezés bizonyára magában hordja a zikkurat fogalmát. Egy másik szentély neve: «könyörgésnek háza» Ézsaiásra emlékeztet, amint Jehova templomáról beszél, amelyet «könyörgésnek háza a világ részére» névvel fognak hivni (Ézsaiás 56^{7}). A még most is fennálló szokás, amely szerint az izraelita hitközségek sinagogáiknak nevet adnak, ezek szerint babyloniai prototypusra vezethető, nyomozható vissza.

Körültekintve egy babyloniai szentély belsejében, sok hasonlóságot találhatunk az itt látható szent eszközök és a nagy héber templom oltárai, vázái és áldozati medencéje között. A babyloniai oltárszöglet csücskéinek a díszitései egy szarú formához látszanak hasonlítani, aminthogy a szarút megtaláljuk a héber oltárokon is. A babyloniai oltárakon kereken hatalmas agyagedények, vázák, kancsók voltak felállitva, amelyeket tisztálkodási és más áldozatokkal kapcsolatban használtak. A Salamon templomában hasonlókép a vázák hosszú sora volt felállítva a nagy oltár körül a tágas udvarban. A Marduk templomában két medence volt, egy nagyobb és egy kisebb. Az összehasonlítást a nagy medencével, amely a Salamoni templom udvarában állott, önkéntelenül sugallja és kevés kétség fér hozzá, hogy az utóbbi egy babyloni model utánzata.

Mindkét oldalon találkozunk többé-kevésbbé lényeges vallásos szokásokkal, amelyek szoros viszonyban állanak egymással úgy a használatot, mint a kifejezett gondolatot illetőleg. Első sorban is itt vannak a számok, a hét és három, szentelt, megkülönböztetett jellege. «Oh Föld, föld, föld, halld az Urnak szavát» kiált fel Jeremiás (22^{29}). Üdv, üdv, üdv a királynak, Uramnak» a formula, amelylyel igen sok assyriai «írástudó» kezdi levelét. Ézsaiás könyve 6-ik részének 3-ik verséhez a szeráfok kiáltása: «Szent, szent, szent a seregeknek Ura» és hasonlókép olvashatjuk egy assyr templomi liturgia kezdetén a háromszoros «asur»-t, amely ugyancsak «szent»-et jelent.

A sokoldalu közös vonás a héberek kultuszában babyloniai ritussal igazolja azt a feltevést, hogy a körülményes áldozati előírások, istentiszteletek, szabályok a papi kodekszben nagyjában a babyloniai templomokban látott és megfigyelt gyakorlatból vannak meritve. Úgy a babyloni, mint héber szokás szerint az istenség képviselője kapja az eredetileg magának az istenségnek szánt, áldozati részt és a felajánlott áldozatot így nem áldozták fel valamely istenségnek a tűz szent elemével való érintkezés által, hanem ahelyett a templom veszi azt tulajdonába és használja a saját céljaira. Mindazonáltal úgy a babyloniaknál, mint a hébereknél szokásban volt az áldozati állat ehetetlen részeinek megégetése, szimboluma az istenség iránti tiszteletnek. (Levitikus 3^{14-17}).

Igen gyakoriak voltak még a babyloniaknál az olaj- és boráldozatok, amelyekre nézve a történetileg hiteles szövegekben számos vonatkozást találhatunk. Teljesen szokásosnak látszik a templomok alapköveinek beszentelése olajjal vagy pedig borral. A héberek ezt a szokást is átvették és igen sok eset fordul elő erre nézve az ó-szövetségben, amelyek ezt a nézetet látszanak megerősiteni. A többek között tán a leglényegesebb az az eset, amikor Jákob felszenteli a Bethel-i szent követ, végig öntözvén olajjal (Genesis 28^{18}).

Folyékony áldozatok bemutatását gyakran láthatjuk képekben kiábrázolva régi babyloni dombormüveken, kőoszlopokon. A babyloni művészet egyik remek alkotása teljesen meztelenül ábrázol egy hivőt, amint a folyékony áldozatot éppen önti bele egy, az oltáron álló hatalmas csészébe. Az ó-testamentumban annyiszor előforduló szokás, mely szerint sarú nélkül lépték át a szentelt hely küszöbét, ama gondolat igazolásának tekinthető, hogy egy korábbi korszakban a hívők nemcsak a saruikat, de a ruháikat is teljesen levetették imádkozás vagy áldozatok alkalmával. Különösen pedig, amikor olvassuk, hogy Saul idejében, a látnok teljesen meztelen járt-kelt a szentélyben, kevés kétségünk lehet, hogy volt idő, amikor a héberek is, a babyloniakhoz hasonlóan, meztelenül járultak az istenség szine elé.

A zene igen lényeges része a babyloniai istentiszteleteknek és Tammuznák a tavaszi nap ifjú istennőjének kultuszában domborodik ki szembetünően. A héber mithosz, amely szerint Jubal, a zene feltalálója, és ősatyja, élénken igazolja, hogy valamint a babyloniak, úgy a héberek is gyakran használták a zenét templomaikban. Különösen nagy értékkel bir két szobrászati munka, amelyek a babyloni ásatások alkalmával kerültek napvilágra és pedig értékesek annyiban, hogy a hangszerek feltalálásának héber mithoszát testesítik meg, amint azt Genesis 1[21]-ben leírva találjuk. Az egyik a korai pásztorzene kifejezője, a másik babyloniai zenekart ábrázol.

Igen régi a babyloniai bűvészet és ördögűzés és visszanyulik a történelem egyik legősibb korszakába, 2800-ba Kr. sz. e. A magusok különféle osztályait megtalálhatjuk a babyloniai papság között. Deuteronomium nyolcadik fejezete nem kevesebb, mint tizenegy osztályát sorolja fel a magusoknak és kevés kétség fér hozzá, hogy a Pentateuch heves ellenzése a magusok, varázslók, bűvészek, jósokkal szemben, tulajdonképpen babyloniai szokások elleni küzdelem volt.

Eredetileg babyloni a cherubok, seraphok és angyalok fogalma is. A zsoltárok könyve, 91[11] és következő verseiben emlitett «védő angyalok, amelyek az embereket kisérik» elő jönnek egy igen jól ismert babyloniai levélben is, amelyet Aplâ írt az anya-királynőnek: «Királynak anyja, asszonyom, vigasztalodj! Bel és Nebo kegy-angyala jár az országok királyával», ugy szintén olvashatjuk az Esarhaddon-hoz írt levélben is: «Vajha a nagy Isten küldené el az egészség és jólét védő angyalát». Az ördög és sátán fogalmában az ős babyloniai Tiamât alakja látszik fennélni, mint az istenség kezdetbeni ellensége. Az ó-szövetségben oly gyakran szereplő Sátán, már nem az istenség, hanem mindig az ember ellensége és eredetét szintén a babyloniak démonokban való hitéből veszi. (Jób 1. rész, I. Kron. 21[1], Zak. 3[1]).

Továbbá a «szombat» (Gen. 2[2]:[3]; Exod. 20[11]; Deut. 5[15].) minden valószínűség szerint babyloniai eredetre valló intézmény. Az ásatások alkalmával napfényre

került tábláeskák, feljegyzések egyikén a «Sabattu» úgy van leírva, mint «a lélek pihenő napja», egy nap, amelyen az istenek haragja szünetel Rawlinson: «Inscriptions of Western Asia»; M. Jastrow: «The original character of Hebrew sabbath»: American Journal of Theology and Fred. Delitzsch «Babel und Bible. Úgyszintén a jól ismert áldozati naptárban is a hónapok 7-ik, 14-ik, 21-ik és 28-ik napjai külön meg vannak jelölve. Azonban az is bizonyos, hogy a «szombat» a héberek között új jelleget kapott: a pogány szokásokból kivetkőzött és erkölcsi, magasabb szempontú vallási célok szolgálatába állott: jóllehet babyloniai eredetű

Igen számos érdekes vonást találhatunk a babyloniai Zagmuku ünnep fejlődésében, amelyek sok hasonlóságot árulnak el a héber új-évet illetőleg. Egyfelől ott látjuk Márdukot, amint ül trónján, körül állva alázatos tisztelettel a többi istenektől és megállapítja az emberiség sorsát a jövő új évre. Másfelől a zsidó tradicionális hit szerint az Ur itéletet tart e napon; előtte egy nyitott könyv, amelybe az emberiség sorsa van beleírva. Kilenc nap a próba idő és a tizedik, az itélet napja, a jövő sorsa meg van pecsételve. A héber új év Râsh-hash-shanâ név alatt ismeretes és teljesen megfelel a babyloniai rêsh-shatti vagy Zag-muku új évi ünnepnek. Természetesen tagadhatatlan a tény, hogy a héber új évi ünnep, egy a Márduk ünneptől független, hosszú fejlődésen ment keresztül, másfelől azonban közvetlen babyloniai befolyás lehetőségére enged következtetni az a körülmény, hogy a Râsh-hash-shanâ valóságban a fogság után kezd lényegesebb helyet elfoglalni az ünnepek sorában.

A babyloniai Tammuz ünnep nemkülönben jelentős befolyás jeleit mutatja a héber szokásokat illetőleg. A héberek ugyanis még Ezékiel idejében is gyászszertartásokban emlékeztek meg az eltávozott Tammuzról. Ezekiel 8[14], valószínű Zakariás 12[10, 11]. A zsidó egyház naptára még ma is, mint böjti napot jelöli meg Tammuz tizenkettedik napját és Houtoma «Über die Israelitische Vastendagen» igen érdekesen bizonyitja, hogy amikor a zsidók e napot Jeruzsálemnek a rómaiak által való le-

rombolásával kötötték össze, tulajdonkép egy régi ünnepnek akartak ujabb, magasabb jelleget adni. E nap eredetileg a Tammuz kultusszal van összekötve.

A halotti szertartásokat, szokásokat véve részletes vizsgálódás alá, elbámulunk a nagy hasonlóságon, amelyet úgy a szellemet, mint a gyakorlatot illetőleg megtalálunk az ó-szövetségi íratok és a babyloniai felfogás között. A «Sheol», az alvilág leírása, amint az Jóbnál, a zsoltárok könyvében. Ézsaiásnál és Ézékielnél találjuk, vajmi kevésben különbözik attól, amelyet a babyloniai irodalomban olvashatunk. Jób «Sheol»-ja «a sötétség és az árnyak világa» ($10^{21}, ^{22}$), amely fogalom mintegy újra szövegezett formában ki van fejezve a babyloniai Isthar monda szövegének bekezdő soraiban. A héber Sheol a babyloniai Arulû-hoz hasonlóan a föld mélyébe van elhelyezve. Ugy van leírva, mint egy hatalmas földalatti barlang. A bejárat érckapukkal van elzárva, amelyek erős zárral vannak felszerelve. Sheol, a képzelet szerint, egy sivár világ, valóságos por-fészek. Aki egyszer oda kerül, annak nincs feltámadás. Job. 7^{10}. Vagy amint a babyloniak gondolták «egy ország, amelyből nincs visszatérés». A halott helyzete igen szomorú Sheolban, ugyszintén az élet «Arulû»-ban a babyloniai leírás szerint. A halottak neve héberben, «Refa-îm» mutatja és indokolja képzelt, szomorú, erőtlen helyzetüket. Beszédjük halk suttogás vagy csirpeléshez hasonló gyönge hang. Általában véve úgy vannak feltüntetve, mint akik tétlenül, csendesen feküsznek örökös nyugvásra kárhoztatva. A halottak kivül esnek Jahveh hatalmi körén, aki az élők világával van elfoglalva. Jahveh áldása érvényes ebben a világban, de azontúl nem. A halottak nem dicsérik Jahveh nevét. Predikátor könyve — bár későbbi kor munkája — a halott sorsának öszszegezésekor, a régi népies felfogásnak ad kifejezést, a mint azt mondja, hogy halottaknak semmi tudomása sincs az itt történtekről (9^5—^{10}.) Nincs sem tervezgetés, sem bölcsesség, sem itélet az alvilágban.

Valamint a babyloniak, úgy a héberek is hitték, hogy az egyén amilyen körülmények közt halt meg, ugyanolyan körülmények közt fog élni tovább változatlanul az

alvilágban. Így Jákob nem akar bánatban meghalni, Genesis 12[38], mert tudja, hogy ez esetben bánat lenne örökös sorsa oda lent. Sheolban az élet, némi tekintetben, a földi élet folytatása. Innen a harcost fegyvereivel temetik, a prófétát palástja teszi felismerhetővé, a királyok koronáikat viselik és a különféle népeket viseletük különbözteti meg egymástól. Másfelől, bár a halottak erőtlenek és tehetetlenek, mindamellett az élőket felülmúló bizonyos erővel rendelkeznek. Úgy a héber, mint a babyloniai fogalmak szerint a halottak szoros összeköttetésben vannak a felsőbb hatalmakkal és maguk is némi isteni tulajdonságokkal vannak ellátva. A halottak jósolnak, ép úgy, mint maga Jahveh. I. Sám. 28[11]. Nem csupán álomban jelennek meg az élőknek, de árnyaik fel is kelthetők az alvilág mélyéből.

Természetesen ez a népies felfogás igen sok változáson ment keresztül a héberek vallásának fejlődése folyamán. Addig, ameddig Jahveh csupán egy volt a többi istenek között, semmi kivétel nem volt téve a körülményt illetőleg, hogy az istenek hatalmi köre csak az élők világára van befolyással. Jahveh azonban, az egyedüli és egy igaz isten, céljaiban és munkáiban nem határolható, ura a holtaknak épp úgy, mint az élőknek (I. Sám. II-ik rész.) Úgyszintén a nemzeti isten, Jahveh róvására írták a Sheolból való megszabadítás hatalmát is (I. Kir. 17[21],[22]; Jónás 2[7].)

A halottak bünhődés-jutalmazásának és feltámadásának tana a későbbi «erkölcsi hit» következménye. A régi hit azonban, amely a hébereket és babyloniakat olyan szoros összeköttetésbe hozza, éreztette hatását abban a határozatlanságban, amely oly hosszú időn keresztül jellemezte e tanokat, még hivatalos közzétételük után is. A régi felfogás maradandó szivóssága feltételezi és bizonyítja, hogy a héberek és babyloniak jó hosszú időn keresztül kellett, hogy összeköttetésben legyenek egymással. Ami a halottakat illető felfogást megilleti, ugyanazt elmondhatjuk a halotti szokásokat illetőleg is. Nem egy modern zsidó szokás bizonyítja még ma is az eredetében azonos héber és babyloniai módot, amellyel halottaikat örök nyugalomba helyezték.

Amint az ó-szövetségben annyiszor kifejezve látjuk, a bibliai idők népei, az úgynevezett ó-kori népek élete az egyes népek különböző vallásában nyert jellegzetes kifejezést. A választott istenség hozzátartozott magához a nemzethez, az ország földjéhez. A vallásos szokások, a kultusz, a papság az irányítói a politikai, szociális és irodalmi életnek. Következetesen térhetünk így egy újabb pontra, szorosabban szemügyre véve a babyloniai irodalom csodaszép legendáit, meséit, amelyekben a mindennapi élet vallásos szokásai, mint megörökitett, eleven tényezők működnek és nyomozzuk egy feltételezhető befolyás szálait a héberek irodalmi termékeit illetőleg. Babylonia ősi és sok oldalú műveltsége kétségen felül jelentősebb és befolyásosabb volt annál, mint amilyennel a héberek bármikor is dicsekedhettek. Gazdag és változatos irodalma és mythologiája előnkbe tárja sok egyebek közt a teremtés munkáját, az élő világ létrejöttét és sorsát úgy, amint azt a bölcsek és költők elképzelték, maguknak képzeletben megalkották. A mythologusok és hagyományok visszhangjai eljutottak Palesztináig és befolyásolták a héber elmét. Kivetköztetve polytheistikus formájukból és hozzá formálva a héber vallás szelleméhez, a héber író elfogadta őket és felhasználta azon mély szellemi igazságok élénk és festői szemléltetésére, amelyek Israel mestereit mindenkor egy szellemi vallás magasabb régióiba vezették.

A civilizáció héber legendája, amelyet a Genesis 3—4. fejezeteiben olvastunk, a Jahvista író munkája. Ő az egyedüli, aki a bűnbeesés, az éden kertből kiűzetés és Kain testvérgyilkosságának történeteit feljegyezte és ő az egyedüli, ki az embernek a változott körülményekhez való alkalmazkodási kisérleteit úgy tárgyalja, mint szabad akaratának gyakorlását Jahveh tetszésének ellenére. A babyloniai Adapa legendájában olvassuk, hogy amikor Anu az élet kenyerét és vizét kinálja Adapanak, ő visszaútasítja és így nem lesz halhatatlanná. Az, ami a halál étke Ea-nak, Anu-nak életet jelent. Jastrow azon a véleményen van, hogy «a teremtő Ea-nak szándékában van teremtményét (Adapa) a halhatatlanság elnye-

résének lehetőségétől megfosztani és ez a gondolat majdnem teljesen egyezik a Genesisben 3. rész kifejezett azon fogalommal, amint Jahveh óvintézkedéssel veszi körül az élet fáját, nehogy az ember örök életet nyerjen.

Az éden kertjének egész hagyománya az élet és tudás fáival a babyloniai fakultuszon alapszik s különösen Eridu imádásával van összekötve. A héber tradició Jahvéhja agrikulturális isten, aki Édenbe plántálja kertjét. Éden, a név annyit jelent, mint «nyilt föld». A kertet az Úr plántálta Gen. 2[8] és az embert kijelölte, hogy azt művelje, éppúgy, amint a babyloniai földesúr szokta kijelölni a kertészét, hogy a földjére gondot viseljen. Gen. 2[16]. A kertészség különben is nagyon nemes foglalkozás volt Babyloniában. A babyloniai királyok igényt tartottak «a szent-fa kertésze» címre és Nabuchadnezzár Babylonia kertészének nevezi magát. Thomson Cambell «Babylonian Devils und Evil spirits» című munkájában egy eredeti babyloniai történetről ad számot, amely Eridu kertjéről szól, amelyben a szent fa nő és bár a történet tisztán legendai jellegű, mégis nagyon valószínű, hogy a Genesis írójának az Éden kertjének leírásához ez a történet adta az alapot. A Genesis 3. részének 17., 18. verseiben található átok pedig egy valóságos parallelt kap az Ea mondakör táblácskáin, amely egy bizonyos Atarpi-ra vonatkozik, aki Ea istent megsértette és aminek a következménye a földre kimondott átok.

Ez az eredménye a héber civilizáció legendája összehasonlításának a babyloniai régi feljegyzésekkel és bármiféle birálat előtt is világosan áll a tény, hogy a bibliai író igen sokkal tartozik a babyloniai feljegyzéseknek: a használt nevek babyloniai istenek és városok nevei, vannak részletek, amelyek mint Jahveh átka a földre és más egyéb töredékek, csaknem szószerinti idézések babyloniai tudósitásokból.

A babyloniai kozmikai eposz egy költemény a hét tábla könyveiben, amelyek a világ teremtésének legendaszerű történetét tartalmazzák. De valamint a Genesis könyvében, ahol a teremtés két különböző verzióját bizonyos revideáló-kiadó összevonta (Gen. 1–2[4]. Elohista munkája;

Gen. 2^{5-24}: Jahvista munkája, éppúgy a babyloniai irodalom termékeinek maradványaiban is vannak részletek, amelyek két különböző verzió létezésére útalnak. (Az eredeti ékírásos szöveg XIII. t. 33 s.) De míg az ó-szövetségben két különböző verzió egy kombinált alakban jelenik meg, hogy így egy összhangzó egészet alkosson, addig a babyloniai két verzió a maga teljes eredetiségében és függetlenségében marad egymás mellett.

Teljesen szükségtelennek látszik bizonyítani a tényt, hogy a héber teremtési monda véglegesen Babyloniából ered és nem öröklődött, a babyloniaktól és héberektől függetlenül, egy közös semi őstől. A történetek helyi babyloniai színezete és a hosszú kor, amely visszanyúlik addig az időig, amikor a szumir nép volt Mesopotamia lakója és ameddig eredetük visszanyomozható, döntő bizonyságok a második feltevés ellen. Másfelől fölösleges az is, hogy a jól ismert argumentumokra hivatkozzunk, amely szerint a hébereknek maguknak is voltak legendáik a teremtést illetőleg, hasonló babyloniakéhoz, már a fogság előtt. Csupán a babyloniai Sárkány-monda különböző, héberben megőrzött formáira hivatkozom, (Amos 9^3, Ézsaiás 61^9, Zsolt 74^{13} és köv., 89^9 és Jób 26^{12} köv., 9^{13}) mint elegendőnek vélt tényre annak a bizonyítására, hogy a babyloniaktól a kölcsönzést a héberek már igen korán, jóval a fogság előtt megkezdették. A különbség pedig, amely a bibliai és babyloniai legendák közt szembeötlő, arra enged következtetni, hogy a fogság alatti és utáni zsidóság a történetek régi héber formáját teljesen készen találta és hogy az aprólékos elrendezés körüli változtatások kihagyásával magasabb szellemi felfogások és hitük szükségszerű következménye. A Tel el-Amarna táblák felfedezése bebizonyította, hogy a babyloniai befolyás a 15-ik században (Kr. sz. e.) kiterjedt Egyptomra és Nyugat-Ázsiára. Az írásban megőrzött legendák igazolják a tényt, hogy a babyloni mythologia politikai határain és érdekein belül igen jelentékeny befolyással birt. Éppen ezért feltehetjük, hogy a babyloniai mythosok Palestinába megtalálhatták az útat, otthonossá válva, még mielőtt az izraeliták birtokukba vették volna. Sok ilyen mythost tel-

ték magukévá az izraeliták kétség kívül még a következő korszakokban is, amikor a héber királyok uralkodása idejében Babylon befolyása teljesen közvetlen volt. Egészen világos tehát, hogy a fogság alkalmával a zsidók a babyloniai mythologiában nem egy teljesen új és ismeretlen tárgyat találtak, hanem felismerték abban a rokon felfogások sorozatát; sokban különbözőt az övéktől szellemi fogalmakban, de meglepően hasonlót a formai, materiális pontokat illetőleg.

A hősök, törzsek dicsőségét megénekelni, hymnusokat zengeni, amelyek fölgyújtsák, lángra lobbantsák az emberi szíveket; merész tettekre, bátorságra serkentve, igen otthonos és szokásos volt Keleten. Előttünk, mint példa Deborah éneke és a héber zsoltárok.

A babyloniak nemzeti eposza 12 tábla könyv a chaldeaiak nagy népies hősének, Gilgameshnek a kalandjait jegyzi fel. A héberek az ősmonda visszhangját feltalálták Sámsonnak, a héber mythologia naphősének történetében. A bibliai Sámson úgy van megteremtve a Gilgamesh jellemének modellje után. Mindkettő hős, mindkettő győző, mind a ketten leküzdenek egy oroszlánt és asszony szövi be mind a kettőjüket, az egyiket Délila, a másikat Isthár és egy asszony miatt veszti mindkettő el csodás erejét. A mint Gilgamesh letörve közeledik végéhez, épp úgy hal meg a vak és megnyírt Sámson végre Dágon templomának romjai közt; épp ugy, amint a nap beletemetkezik a sötét, téli fellegekbe.

Genesis 6—9. részei az özönvíz történetét tartalmazzák. Ennek egy valóságos és igen érdekes babyloniai parallelјét fedezte fel Smith György és le is fordította Chaldeai Genesisében. XVI. fej. . A történet a Gilgamesh eposz egyik epizódját képezi.

Nem lesz érdektelen, úgy gondolom, ha röviden is, de vizsgálat alá venni a babyloniai monda és a bibliai özönvíz története közti összekötő szálakat. A hagyomány szálait az Euphrates völgyében kell keresnünk. Noé bárkáját csupán a Babyloniában uralkodó hajózási rendszer világításában érthetjük meg igazán.

A babyloniai történet két részre szakad: Shurippah

lerombolása és az Euphrates kiáradásának évi eseménye. E két elem kombinációja azt a benyomást eredményezi, amelyet Parnapisthim története hoz előtérbe, mely szerint a zápores ő sokkal nagyobb arányokat ölt, mint ahogy eredetileg az istenek által megigérve volt. A bibliai elbeszélés is ezen a kombináción alapszik, de figyelmen kivül hagyja a történet localis elemeit és ügyesen használja fel a vízözönt, mint eszközt a Jahvéh kezében és igazolja az igaz életű, iazgságos ember (Noé) iránt mutatott különös kegyet. A bibliai elbészélés, éppen mint a babyloniai azzal az igérettel végződik, hogy több vízözön nem fogja végigseperni a földet: de ez az igéret monotheisticus szempontból tekintve, úgy van értelmezve, mint az örökkévaló törvény megalapozásának megjelölése; egy gondolat, amely teljesen idegen a babyloniai beszély célja előtt. Természetes, vannak különbségek, de a főbb vonások ugyanazok és a két beszély lényegében való egyezése kétségtelen. Még csupán annyit szeretnék megjegyezni, mintegy hozzáadásképp, hogy a két különböző verziónak, amelyek ugyanazt az egy történetet adják elő, töredékei kerültek napvilágra Ninive ásatásai alkalmával és pedig különösen egyik ugyancsak nagyon régi, amennyiben a dátuma Ammizaduga uralkodására esik 2245—2223 Krisztus sz. e. (Sardanapalus ninivei könyvtárából).

A vallásos szokások, legendák, mondák világa igen érdekes képét tárta elébünk a héber és babyloni észjárás rokonságát illetőleg. Még egy pont van, amelyre egy futó pillantást kell vetnünk, mielőtt a befejezéshez érnénk: a törvénykezés. Az izraelita törvénykezés is erős jeleit mutatja a babyloni befolyásnak, megőrizvén azonban eredetének függetlenségét. Mindkettő fejénél egy-egy hatalmas alak áll, kinek nevéhez a törvény kihírdetése fűződik; mindkét esetben a háttérben ott fénylik az istenség, mint egyetlen forrása a törvénynek, melyet egyfelől Hammurabi, másfelől Mózes közölnek népeikkel. A mózesi törvények azonosak a babyloniai törvényekkel eredetükben, a közlést tekintve, nem véve tekintetbe egy katholizáló mozzanat végig vonulását az egész biblián.

Hammurabi király hatalmas kőoszlopát (2 és fél mé-

ter magas 1902-ben találta fel de Morgan francia archeologus és Scheil dominikánus barát Susa acropolisának romjai között. A kőoszlopra a törvények 282 paragrafusban vannak felvésve. A paragrafusok, amint maga a király mondja, tartalmazzák: Az igazság törvényeit, melyet Hammurabi, a hatalmas és igazságos király alkotott, a gyönge és elnyomott, az özvegyek és árvák előnyére és javára.» Bár a király azt is mondja, hogy ő »Babylon Napja, a Világosság, mely szétömlik országában déltől északig — írta le ezeket a törvényeket, mindamellett ő is úgy kapta azokat az ég és föld legfőbb bírájától, a mindenek urától, ki egyedül igaz és tökéletes, a Nap-istentől. A törvény-kövön egy fél-dombormű megörökíti a jelenetet, amint Hammurabi átveszi a törvénykönyvet Shamash-tól, a legfőbb törvényhozótól Nem emlékeztet-e ez a kép arra a jelenetre, amely a Sinain játszódott le, amint Mózes átveszi az előírt parancsokat és Izrael megköti Jahveval az úgynevezett »szövetséget« Exodus 20. rész; 22. rész; 28. rész; 34. rész.

A semi bélyeg világosan látható, jóllehet az eltérés a különböző életviszonyok között, Babyloniában és Israelben, világosan visszatükröződik törvényeikben. Hammurabi codexének jellegzetes fölénye igen szembetűnő, ha azt a »Szövetség könyvével vagy a deuteronomi törvénykönyvvel hasonlítjuk össze. A primitiv, törzsi szervezet, amely Babyloniában eltűnt, kezd bomlásnak indulni Israelben is. Hammurabi törvénykönyve teljesen a polgári törvénykezéssel foglalkozik és arról az oldalról nézve legtalálóbban hasonlítható az eredeti »Szövetség könyvéhez«, amelynek tárgya nincs vonatkozással a vallási dolgokra.

Hogy milyen időtájban, melyik korszakban lett a Hammurabi törvénykönyve ismeretes Israelben, az teljesen bizonytalan. Összevetve a codexet a deuteronomi codexszel, némi kölcsönzés nyomait találhatjuk az utóbbiban, az előbbitől. Tekintettel a deuteronomi törvénygyűjtemény nagy arányaira, továbbá a talált parallel-részekre, mint a bevezető historiai anyag és a befejező áldás és átok — arra a körülményre engednek következtetni, hogy a Hammurabi törvénykönyve nem volt ismeretlen az izraelita »írástudók előtt már a hatodik század kezdetén Kr. sz. e.

Végeredményében a Hammurabi codexe nem jelentéktelen annak a ténynek vitatása szempontjából, hogy az izraelita intézmények mennyiben voltak befolyásolva Babylonia által. A parallel és analogus részek azt mutatják mindenesetre, hogy az izraelita törvénykezés bizonyos határig adósa Babyloniának. »A babyloni és Mózesi törvénykönyv ugyanazon irodalmi formában jöttek létre; nagyszámú törvényt tartalmaznak, amelyek majdnem azonosak; igen sok helyen majdnem szó szerint egyeznek és mindkettő egy civilizált társadalom részére készült. A parallel-részek sokkal szorosabb viszonyban állanak egymáshoz, semhogy a közös tradició bizonytalan elméletével megfejthetők lennének. Bebizonyítást nyert, hogy az izraeliták már Palestinában eltanulták és elsajátították az ősrégi babyloniai mondákat. Miért ne tanultak volna tehát babyloniai törvényeket is? A babyloniai törvénykezés alapja Hammurabi codexe és így a régi babyloniai király alkotása, a 2250-ik évről Kr. sz. e. megközelítőleg, néhány ezer évvel később bejutott a »Szövetség könyvébe« és öröksége lőn Izraelnek és a világnak.« (C. Johnston.)

Csupán egy valószinü magyarázat van ezen szoros viszony megfejtésére — ugyanaz a magyarázat, amelyet felvetettünk a közös tradiciókat illetőleg, a világ teremtésére vonatkozólag és az érintkezés más egyéb pontjaira nézve, amelyekkel dolgozatom menetén találkoztunk. Mikor a héber törzsek az Euphrates völgyében otthonukat elhagyták, magukkal vitték a hagyományokat, hitet, szokásokat, amelyek abban a kerületben, akkor életben voltak és amelyek közösek voltak a babyloniaiakkal.

Új környezetben, új vonásokkal gazdagodott az eredeti hit és hagyomány, de a hozzáadások nem tudták elhomályosítani az éles jelleget, amelyet a babyloniai népekkel való érintkezés hozott létre annak idején. Tudjuk azt is, hogy a héberek és babyloniak közti érintkezés soha teljesen meg nem szakadt. Az ősi hagyományok túlélték az idők hosszúságát, alkalmazkodtak a változott körülményekhez, a teljesen új vallási felfogáshoz, de csirájukban megmaradtak babyloniaknak. Hitbeli fogadalmak módosíttattak, új tanok keltek életre, de azért boldog következet-

lenséggel a régi mindig bele volt foglalva az újban. Innen van, hogy ha igazán érteni akarjuk a hébereket, vallásukat, szokásaikat, törvénykezésüket és gondolkozásmódjukat, vissza kell mennünk Babyloniába.

Ennyit óhajtottam röviden ez alkalommal elmondani vallástörténeti szempontból. Ezt annál is inkább hangsúlyozni szeretném, mert esetleg lehetnek olyanok, akiket a biblia ilyeténszerűleg való bírálgatása talán bántana. Már dolgozatom elején különben igyekeztem világosan megjelölni célom, hogy valamelyes, e fajta félreértésnek nehogy útat adjak. Célom még világosabbá lesz az olvasó előtt, ha a judaizmus keletkezésének és fejlődésének korával próbálja kapcsolatba hozni dolgozatomat és az általam idézett bibliai részeket nem az isteni kijelentés jellegének szemüvegén, hanem a történeti valóság világításában olvassa és veti össze a szomszédos népek vallási fogalmaival, irodalmi termékeivel.

Vallásszabadság és a hittételek.

Irta: **Dr. Boros György.**

Első tekintetre ellenmondást foglal magában a kitűzött tárgy. Szabadság a vallásban azt jelenti, hogy a hivő egyéni meggyőződése fölött nem itélkezik semmi hivatalos birói kar, tehát sem presbitérium, sem zsinat, sem papi, sem világi tekintély nem foglalhatja tételbe a hit tárgyait. Nem itélkezik, tehát sem kérdőre nem vonhatja a hivőt, sem nem akadályozhatja vallásos meggyőződése érvényesítésében, hite nyilvánításában.

Minthogy az egyéni szabadság mindenkire egyenlően kiterjed, a vallásszabadságot könnyü volna úgy értelmezni, hogy aki a vallásszabadságot a maga teljes egészében akarja megvalósítani, eo ipso csak egyéni meggyőződésre gondolhat, tehát az egyházi szervezkedés vallásos hit alapján nem lehetséges, mert a szervezkedés korlátozással jár. Aki tehát a szabadságát meg akarja őrizni, nem léphetik be semmiféle szervezetbe, mert ha a szervezet tagjainak a vallásos gondolkozása egyetlen főkérdésben nem teljesen azonos, egyik kénytelen lenne elfogadni a másik vallásos meggyőződését s ezzel kénytelen lenne lemondani a magáéról.

Ám a vallásszabadság alatt éppen oly kevéssé lehet az egyéni fölfogást tenni egyedül uralkodóvá, mint a testületit. Az egyéni fölfogás megtisztúlásának éppen olyan szükség van a szóró lapátra, hogy a gaztól és konkolytól megtisztúljon, mint a legtökéletesebben mivelt földben termő tiszta búzának. Tehát a vallásszabadság fogalma nem azt jelenti, hogy csak az egyéni vallásos hitnek kell érvénye-

* A párisi vallásügyi kongresszuson tartott felolvasás.

sülni, hanem azt jelenti, hogy az egyéni meggyőződések termékeit egyesítve össze kell keverni, meg kell szellőztetni és meg kell tisztítani, mert akkor nemcsak tisztaságban, hanem fényben és erőben is nyernek. De hiába tagadnók, ma még általánosságban, sőt részleteiben is az egyházi tekintély uralkodik a vallás kérdéseiben. Nem vitatjuk jogosúltságát, sem helyességét. Kitűzött tárgyunkhoz ragaszkodva azzal kell foglalkoznunk, hogy a vallásszabadság hitszabadság és hittételek credók milyen viszonyban vannak ma és mi várható a jövőben.

A vallásos hivő ma alig találkozhatik vonzóbb és érdekesebb kérdéssel a szabadság kérdésénél. Ha konzervativ hajlamu, akkor aggódik, hogy vajjon a szabadság, amely ma a gondolkozás és cselekvés terén uralkodik, nem rejt-e valamely veszedelmet magában. Ha a hagyományok nem korlátolják s ha a környezetében uralkodó vallásos fölfogás nem áll útjába, akkor nyiltan beáll a vallásszabadság zászlója alá.

Ismeretes előttem az a fölfogás is, amely azért tartja szükségesnek az erős kézzel kormányzást, nehogy a tömeg fölforgassa az egyházat és az államot is.

Valahányszor ezt az okoskodást, helyesebben mentegetődzést hallom, mindannyiszor egy amerikai tanító jut eszembe. Az osztályába a rakoncátlan, hitvány tanulók egész serege verődött össze. Semmi szép szó, semmi fenyegetés nem használt. Végül a tanító kimerülve a sok gyötrődésben így szólt: fiuk, én ezennel leteszem a kormányvesszőt és átadom a ti igazi vezéreteknek. Ha nektek csak a rendetlenség, pajkosság és hitványkodás tetszik, ám lássátok. Ezzel fölhivta és átadta helyét a legrosszabb fiunak és eltávozott a tanterem másik felébe.

És mi történt? Mihelyt a felelősség annak a vállára került, aki soha sem tisztelte a rendet és a szabályt, azonnal ő maga adta ki a rendeletet, mert látta vagy legalább is érezte, hogy bizonyos elvekre és szabályokra az életnek bármely körülményei között is szükség van. Az, aki másnak nem engedelmeskedett, jó vezér lett s vele együtt az egész új életet kezdett.

A közönségnek egy része még ma is attól tart, hogy

ha a vizsgálódásnak teljes szabadságot engedünk, a közönségnek egy része elszakad az egyháztól, megszünteti az érintkezést nemcsak az egyházzal, hanem a vallással is. Azt hiszem, hogy ez egészen téves fölfogás.

Kétségtelen, hogy egyes új gondolatok, amelyek váratlanúl lepik meg a népet, ujdonságukkal félrevezetik bizonyos időre, de az is bizonyos, hogy aki a vallásos vagy erkölcsi kérdéseket komoly megfontolás vagy birálat alá veszi, előbb vagy utóbb arra a meggyőződésre jut, hogy az Isten lénye, önmagában levő tökéletessége s az ember öntudata meg nem semmisíthető.

Valódi nagy veszélyt az jelentene, ha az emberek egyáltalában nem érdeklődnének a vallás iránt. Semmi veszélyt nem látok abban, ha a munkás osztályok figyelmét rá irányítjuk a nagy vallási kérdésekre. Még az sem lenne baj, ha összekavarodnának a hit, a remény, a hitetlenség és a pessimizmus ellentétes fogalmai. A szellemi forradalom mindig hasznosabb a tétlenségnél.

Bizonyos tüneteket nem lehet észre nem vennünk. A tömeg nagy része külsőleg jelzi az egyházhoz való tartozását, de a hittételek iránt vagy semmit, vagy csak nagyon keveset érdeklődik. A kereszt ott áll a katholikus községek végén, de a tömeg semmi jelét nem adja, hogy tulajdonítanak neki valami jelentőséget. De ha valaki kővel vagy sárral megdobálja, azonnal kész a fölháborodás és ugyanez a tömeg megkövezi magát a «szentségtörőt».

Csak nem régen mondotta egyik teológiai szaklap szerkesztője a következő erős szavakat: lelkipásztorok, teológiai tanárok és hitvédők az újabb időben érzékenyen tapasztalták, hogy az emberek a keresztény vallás iránt nem tanusítanak olyan élénk érdeklődést, amilyent kellene. (Biblical World 1909. 1. sz.)

Több oldalról lehetett olvasni azt is, hogy Párisban a felsőbb osztályok körében az újabb időben a Buddhizmus kezd gyökeret verni.

Már most az a kérdés, hogy a keresztény egyház, vagy a keresztény vallás, vagy a keresztény hittételek bármelyike külön, vagy az egész együttvéve elég erős-e arra, hogy a lelkek egyensulyát megtartsa? Az a kérdés, hogy a szabadelvü kereszténységtől mit várhatunk?

Engemet ezek a kérdések nem nagyon izgatnak. Én arra nem vállalkozom, hogy a keresztény vallás mellett védő beszédet tartsak. Lehetséges, hogy a kereszténységben sok hiba volt, sok bűnt és hibát követett el a múltban. Mindennek az ember gyarlóságában keresendő az oka. Az idővel, meg a kor szellemével is lehet igazolni némely dolgokat, de fő az, hogy az irányzatért, a nagy események előidézéséért felelős emberek nem tudták megérteni a nagy igazságokat.

Bizony akkor, a mikor az országok, meg a tartományok és kisebb birodalmak urai csak arra gondolhattak, hogy áttörhetetlen erős várfalakkal, mély sáncokkal vegyék körül és védjék magukat, midőn tetőtől-talpig vasba burkolták magukat, hogy az ellenség nyíla ne érhesse testüket, akkor a hit apostolai kevésbé gondolhattak egyébre annál, hogy az egyház is csak szilárdan körülsáncolt, megkötött és jól védett tételekkel tarthatja meg hitigazságait.

A kredók, hittételek és konfessiók teljesítették a lelki igazságok külső védelmét. Ez a tény magyarázza meg, hogy a védők miért ragaszkodtak oly szilárdúl az utolsó jottához és pontocskához is.

Talán nem veszik szerénytelenségnek hallgatóim, ha némi büszkeséggel említem, hogy a mi vallásunk dicső apostola: Dávid Ferenc a hittételeket a legkevesebbre vonta össze. Ő csak az apostoli hitvalláshoz kivánt ragaszkodni, de még azt sem rendelte parancsolólag, mert ő azzal tartott, hogy a hit Isten ajándéka. Az unitárius egyház ezt a hitszabadságot híven megőrizte mind ez ideig.

Az a boldogító hit, mely engemet és minket táplál, éltet, fölbátorít meggyőződésem kijelentésére, hogy a kredók és konfessziók ma már csak olyanoknak tekinthetők, mint a középkorból fönnmaradott várfalak és tornyok. Kedves emlékek. Híven őrizzük, védelemre is olykoron fölhasználjuk, de meggyőződéssel kimondjuk, hogy ezek a mai kor modern eszközeivel szemben immár csekély értéküek. Megvan bizonyos művészi szépségük, tiszteletet és becsülést követel az a hódolat, amelylyel nemzedékről nemzedékre körülvették, de ma már nem szolgál-

hatnak az üdvösség eszközeiül, ha egyébért nem, már csak azért is, mert az emberek nem kivánnak általuk váltatni meg.

Nem szükség és nem is kell fölforgatni őket, de nem is szabad akadályképpen útjokba gördíteni azoknak, akik a nyitott új mezőkön akarják megfutni a nemes versenyt, amelyet a tudomány rendez és az új fölfedezések sürgetnek. A mai idő nem alkalmas, nem elég türelmes arra, hogy az emberek megálljanak s azzal törődjenek, tépelődjenek, hogyan lehetne kiegyeztetni a tudomány új igazságait a hit régi babonáival. Az erkölcs világában is ugyanilyen nagy átalakulások történtek.

Mit érne most akár az egyház szentségére, akár a biblia csalhatatlanságára támaszkodva hadonázni, midőn látjuk, hogy «ott van a jog, ahol a hatalom», amikor halljuk, hogy ezerek, sőt százezerek hullanak el a csata mezején a művelt Európa keresztények nevezett országaiban. Csak olyan értékű ez, mintha a vihart és a jégverést a kis fatorony csengőjével akarjuk eltéríteni útjából.

Helyesen mondotta a már idézett író: «ha a kereszténységnek az a föladata, hogy a lelkeket megmentse a jövő élet számára, hogysem igazságot szolgáltasson az elnyomottaknak, árváknak és özvegyeknek itt és most, ha inkább érdekli az égi ezeréves boldogság, mint a földön a jó társadalmi rend, akkor ne csodálkozzék, ha a munkásember inkább hallgat a szociálista szónokra, mint a keresztény lelkitanítóra».

Vajjon segíthetünk-é a bajon azzal, ha újra irjuk a hittételeket vagy ismételjük a régieket?

Ha szabad ismét nyilatkoznom, szerintem az egyházak vagy teljesen fölhagynak a hittételekkel, mint a szent élet eszközeivel, vagy pedig átalakítják az idő és a koronkénti nemzedékek kivánsága szerint. Ha a lelkész nem boldogul a krédókkal, találjon más módot, hogy valamely központi eszmére irányitsa a figyelmet. Olyasmit kell keresni, ami a köznapi élet és gondolkozás helyett a nagy lelkek tisztúlt légkörébe emel. Nem szabad fölhagyni azzal a reménynyel, hogy Saul át fog alakulni Pállá.

Jó lesz figyelembe venni ezen a helyen, hogy a Pál megtérését megelőzte a mester szörnyü halála. Csak ennek a hatása alatt indúlt meg lelkében az erjedés, következett be a nagy forradalom, amelynek következése lett a halál és az új életre ébredés. Csak ekkor volt elég ereje a régi törvény igája lerázására és a hit uj öltönye felöltésére.

Megható szavakban nyilatkozik erről az ujjászületésről egyik kortársunk, Shieler professzor: Oh, a mikor az új élet szikrája fölgyuladt lelkemben! Ekkor kezdettem a lelki élet újabb forrásai, gazdag kincsei után nyomozni, amelyek azelőtt teljesen el voltak zárva előlem, sőt meg volt tiltva a pápai egyház dogmái és kredói által. Berlini kongresszus könyve. 415. l.)

Mi ma követeljük az egyén és a nagy sokaság részére a szabadságot. De nem értünk egyet azokkal, akik a múlt értékét kétségbe vonják s csak a jövőre, a holnapra gondolnak. Tisztában vagyunk azzal, hogy a vallás dolgában a szabadság *in ultima analysi* azt jelenti, hogy mindenki kövesse lelke sugalmát s ne ragaszkodjék sem a konfesszióhoz, sem egyes szavakhoz, mert a betü öl, a lélek megelevenít.

A vallás a maga belső lényege szerint az Isten és az ember lelke közötti belső közösség érzete, de mindaddig, amig az ember a másik társaságára rá van útalva, addig az egyik lélek nem nélkülözheti a másik lélek hatását. A mikor Jézus azt mondotta: hagyjátok hozzám jönni a kis gyermekeket, kettős lelki boldogságot élvezett: azt, hogy áldását adhatta rájok és azt, hogy e tiszta lelkek hatását élvezhette lelkében.

A lelki közösségben együttélésnek nagyobbszabású példáját nem tudom elképzelni, mint a milyenek ezek a kongresszusok. A világ különböző részeiből ide sereglünk mint idegenek s azt tapasztaljuk, hogy lelkünk óráról-órára gazdagabbá és erősebbé lesz amaz egy szükséges dolog által, amely végül is testvéri egységbe fogja kapcsolni az emberviágot.

Mi itt fürödözünk az isteniles ihletett lelkek nagy ten-

gerében. Mi itt újra születünk, mi itt vesszük a szentlélek ajándékát, mi itt közeli érintkezésbe jutunk a Názárethi nagy lelkével, mi itt halljuk az intést: menjetek és tanítsatok minden népet és vezessétek őket a közös égi atya elébe, hogy necsak azt érezzétek, hogy testvérek vagytok, mint fiai és leányai a közös atyának, hanem, hogy ti is egyek vagytok vele, éppen mint maga Jézus egy vala.

A párisi nemzetközi vallásügyi kongresszus.

— Dr Boros Györgynek, mint az E. K Tanács küldöttjének jelentése. —

A közlekedés gyorsasága és könnyűsége, a népek és nemzetek közötti békés és bizalmas viszony egyszerű és természetes megfejtését nyújtja annak az örvendetes ténynek, hogy napjainkban minden közérdekű kérdést a világ színe előtt tárgyalnak. Mégis meglepően szép jelenség, hogy a legkényesebb, a vallás kérdését is immár oda viszik, ahol mindenki meghallhatja, sőt meg is adhatja a feleletet.

Ez a dicséretreméltó szép tény már is nagy és jótékony eredményeket szült az emberiség javára. Nem is szólva a vallásos türelemről, nevezetes hatása az, hogy a vallás főkérdéseivel foglalkoznak a nem hivatásos emberek is. A vallás a tudományos érdeklődés körébe jutott. A vallást nemcsak azért vizsgálják, mert tudni akarják, ki mit hiszen, hanem azért is, mert látják, hogy nemcsak egy oldalú tudomány, hanem mindenre kiterjedő. Olyan, amely az egyháznak alapja, de az életnek elválaszthatatlan tényezője.

Nyilvánvaló, hogy minél tovább haladunk a tudás birodalmában, annál inkább ébred az érdeklődés azok iránt az eszmék iránt, amelyeket valásos eszméknek szoktunk nevezni.

Nem tagadjuk, hogy az újkori vallásügyi mozgalmak mindig némi aggodalmat, féltékenységet és nyugtalanságot okoznak az egyházak belső köreiben. 1910-ben a berlini lutheránus protestánsok nyíltan tiltakoztak az ellen, hogy Berlinben tartsák meg a vallásügyi kongresszust. Semmi eredménye sem volt a tiltakozók javára, annál nagyobb az érdeklődés és a munkakedv fokozására. A kölni pap — már sajnos néhai Jatho — esete és a többi hasonló eset,

azt igazolja, hogy «az aratni való gabona sok». A lelkek el vannak készűlve a nagy megújúlásra.

Mindamellett is, hogy a vezetők érezték, hogy az irányzat kedvező, aggodalommal tekintettek a párisi kongresszszus elébe. Most, amikor már túl vagyunk rajta, most amikor elmondhatjuk, hogy 1913. julius 16-21. napjain a nagy világváros, Páris történetében is emlékezetes eseményeket termeltek, a birálat joga nyílik meg.

A párisi kongresszust a megelőző londoni, amsterdami, bostoni, genfi és berlini kongresszusokkal összehasonlítva birálják meg. A birálat jogosúlt, de csak akkor igazságos és méltányos, ha figyelembe veszszük, hogy Londonban és Bostonban, az unitáriusok, Amsterdamban a remonstránsok utódai, tehát azok rendezték, akik ezelőtt 200 esztendővel az erdélyi unitáriusokkal éppen olyan szoros, benső viszonyban éltek, mint a XIX-ik százban és jelenleg az angol és amerikai unitáriusok. Hollandia a XIX-ik száz liberális teológiája megteremtésében vezető szerepet vitt s ma is előljár a leydeni egyetemmel s a liberális és mennonita protestáns papokkal.

A genfi kalvinista protestánsok a XVII-ik száz kezdete óta bevallottan a liberális, tehát az unitárius fölfogás hirdetői.

A berlini lutheránus egyházak a német protestáns liberálisokkal kezet fogva új vallás-irányzatot teremtettek először a tudományos teológiai irodalomban, ujabban a szószékeken és a társadalomban.

Tehát az öt első gyűlés olyan helyen volt, ahol a liberális eszmék befogadására el volt készítve a talaj.

A hatodik gyűlés helye Magyarország lehetett volna, de ezt részint megelőztük azzal, hogy a Dávid Ferenc jubiláris ünnepét az onnan ide vándorolt tagokkal együtt tartottuk meg, részint elkerűlték azért, mert a hazai nagy protestáns egyházak tagjai között nem mutatkozott megfelelő hajlandóság egy ilyen gyűlés előkészítésére és fogadására. De nagy szerepe van ebben annak a ténynek is, hogy a mi nyelvünk az indogerman és latin nyelvek körén kivül esvén, a nyelvi nehézségek is legyőzhetetlen akadálynak tetszettek a bizottság előtt.

Párist választották, habár aggodalommal, mert ott két hatalmas áramlattal kellett számolni: egyikkel az uralkodó katholizmussal és másikkal a vallás iránti közönnyel.

Az elenyészően csekély protestánsok magukévá tették a kongresszus ügyét és óriás erőfeszitéssel és aránytalan nagy áldozattal meg is teremtették a VI-ik kongresszust. Öt nevet kell tisztelet és elismerés koszorujával övezni körűl: Boutroux egyetemi tanárt, aki mint a francia akadémia tagja és mint elismert filozófus, nagy tekintélyt kölcsönzött az elnöki széknek. Azt megnyitójával és egy előadásával közfigyelem tárgyává tette.

Wagner Ch. lelkész, Bonet-Maury egyet. tanár, Siegfried és Vienot lelkészek olyan nagy munkát fejtettek ki, amely becsületére vált a francia szellemességnek is, a kongresszus régi hirnevének is.

A párisi kongresszus teljesen megállotta a versenyt a többi mellett. A berlini volt a legnépesebb, de a párisi volt legérdekesebb, mert ott tört útat, ahol legtöbb akadállyal kellett megküzdeni.

Főleg négy irányeszme vezette.

Egyik volt a vallásos szabadelvűség és tudományos miveltség francia előharcosainak való hodolás.

Elégséges megemlítenem a neveket: Calvin, Castellion, az Albigensek, Pastel, Voltaire, Quinet Edgar, a XIX-ik száz francia irodalmának vallásos irányzata, a liberális katolikusok, a XX-ik száz katolicizmusának krizise. Ezek a nevek és cimek irányeszméket jelentenek s az előadók a múlt és a jelen eszmevilágába olyan betekintést nyujtottak, hogy ha csak tudományos és eszmetörténelmi értékét mérlegeljük is, nagy vivmánynak kell nyilvánitanunk.

A múltnak ezen képe azt igazolja, hogy Franciaországtól a vallás és a modern fölvilágosúltság körében nagy szolgálatokat vártak.

Az állam és egyház különválása az egyházat elkeseredett önvédelemre kényszerítette s ma talán csak a reakció hatását lehet látni, de ez a különválás azt is jelenti, hogy az elválasztás következtében megnyilt csatorna új levegőt, új napfényt fog bevezetni éppen arról az oldalról, ahol eddig megközelíthetetlen volt. Emellett a nagy

vezető szellemeknek a kiemelése és beillesztése a mai vallásbölcselmi gondolkozás áramlatába, újabb hatást biztosít ezeknek a nagy szellemeknek. Mindenik kornak megvan a maga látókészüléke és nézőpontja. Innen nézve egészen másnak látszik a kor is, meg annak vezére is, mint amilyennek látszott csak a XIX-ik száz első felében vizsgálodó előtt is.

Azt lehetne kérdezni, már kérdezték is, hogy miért foglalkoztak csak a franciákkal? Azért, mert Franciaországot csak így, ezek által lehetett bekapcsolni a szabadelvű vallásos gondolkozók nemzetközi egységébe. Ezért tekintem én a kongresszus tárgyalásának ezt a részét kiválóan értékesnek s mondhatom legértékesebbnek. Mert a többi tárgyakkal, a megelőző kongresszuson is találkoztunk.

Másik kimagasló része volt a gyakorlati vallás-erkölcsi kérdések tárgyalása.

Ezekkel foglalkoztak az összes nemzetek képviselői. A felolvasások egy része tudományos jellegü, elméleti fejtegetés volt. Ilyenekül jelezhetem a következőket: a vallásos szellem és a modern filozófia viszonyát, amelylyel legkiválóbb angol, német és olasz filozófusok foglalkoztak, továbbá a vallásos szellemnek az aesthetikához való viszonyát, mellyel kapcsolatban megemlítem, hogy az univerzális vallás lehetőségeiről és föltételeiről és a vallásnak a szociálizmushoz való viszonyáról is több igen becses előadás hangzott el. A gondolkozás és a kérdések megitélése és a felolvasók egyénisége, nemzeti és kulturális viszonya szerint élénk változatosságot mutatott, de majd, ha a beszédek megjelennek, a gondos figyelő meg fog győződni, hogy egy pontnál mindannyija találkozik: az emberi szellem lényegéhez tartozik a vallásos hit és ennek központi tartalma egy szellemi substanciából táplálkozik s a felé irányít mindennemű lelki müködést.

Ezzel kapcsolatban tárgyaltatott az a kérdés is, hogy a vallásos hit és erkölcs viszonya min alapszik, mily mértékben igazolható s általában lehet-e arra számítani, hogy a viszony továbbra is fönmarad. A felolvasók csaknem kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy az egyház és a val-

lás, a credo és hit nem azonosítható fogalmakat fedeznek. Mindenkinek volt és van jelentős szerepe, de tényleg mindig a vallásos szabadszellem nyújtotta nekik az értékes és maradandó tartalmat. A vallásszabadságra van szüksége az egyháznak is, az államnak is, a hitéletnek is. Ezt a szabadságot kell hogy hírdesse és bevigye az életbe mind a szószék, mind az iskola. Nagybecsű megnyilatkozásoknak voltunk tanúi nemcsak protestans, hanem katholikus és zsidó felolvasók részéről is.

A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselője is ebben a keretben tartotta felolvasását és büszke önérzettel mutatott rá, hogy a XVI. száz magyar unitáriusai s kiválóan Dávid Ferenc a credot már minimumra, t. i. az apostoli credora redukálták s hogy a magyar unitárius egyház a hittanát sohasem tartotta a hitélet és az üdvösség lényeges részének.

Ezt az egységes és egységesítő evangéliumi szellemet ezuttal is nagy sikerrel juttatta érvényre jul. 20-án Oratoire református templomban három szónok, kik az állandó gyakorlat szerint, miként elődeik szintén Mik. VI. 8. verse alapján hirdették: francia, német és angol nyelven: Légy igazságos, légy könyörülő és járj Istennel alázatosan. A három beszéd szép összhangban volt tartva, csak a háromféle francia, német és amerikai iskola hatása érzett ki a gondolkozásból és a szónoklásból is.

Ehez a két nagy és hatalmas tárgykörhöz állítom a nem keresztény vallásokkal való foglalkozást és ami szintén föl volt véve: a nem hivők gondolkozásának ismertetését. A nem keresztény vallások értékelését a mi dr. Carpenterünk vezetése alatt keresztény és nem keresztény hitü felolvasók végezték. Ha nem is került homloktérbe, lényeges helyet foglalt el a kongresszus tágas mezején s egy lépéssel közelebb juttatott ahhoz a meggyőződéshez, hogy a keresztény vallást a többi vallások nélkül sem megérteni, sem kellően méltányolni nem lehet. Ez a tárgy nem maradhat el egyszer is a szabadelvű vallásos gondolkozók és hívők tárgysorozatából. Annál kevésbé, mert ezek a nem keresztény népek hovatovább mind jobban vonzódnak a kereszténységhez, mind szívesebbben szellőztetik

sajátos hitbeli fölfogásukat. Már pedig ennek nemcsak ismereteink bővűlésében van a haszna, hanem abban is, hogy mi keresztény felekezetek jobban fogjuk méltányolni egymásnak a meggyőződését s ezzel egyben kimondjuk, hogy az univerzális vallás csak utópia, ellenben universalis vallásos érzésből fakadó emberszeretet és istenimádás minden ilyen alkalommal közeledő valóság.

Ennek az erősödő közös érzésnek gyönyörü megnyilatkozását láttuk a hugenották emléke s a Coligny sirjának megkoszorúzásánál, valamint a nagy reformátor, Hyacint atya siremléke leleplezésénél jul. 20-án. Hyacint, aki a katholikus egyházzal szakításra kényszeríttetett, mert azt reformálni akarta, most osztozik a katholikus Páris elismerésében és megbecsülésében. Ez is az idők jele s a haladás igazolása.

Harmadik jelentős mozzanata a kongresszusnak a társadalmi érintkezés és személyes hatás volt. A felolvasók (80 körül) nagy száma is csak egy parányi része a tagoknak és jelenlevőknek. Nem is egy tizede, mert hisz tizezeren megjelentek a hat napig tartó gyűlésen. A többi résztvevőnek mindenike önmagában is értékes és jelentős egyéniség, ha férfi, ha nő.

Ezeknek ismerkedésére és közelebbi érintkezésére volt szánva a bemutatkozó gyűlés, a tea-estély, az operai előadás „Hugenották", a kirándulás Chantillybe és a díszebéd.

Alólírott számos régi ismerőssel találkozott és számos új ismeretséget kötött. Kellemesen tapasztaltam az 1910. évi kolozsvári és dévai ünnepek jó emlékét az itt járt tagok között. Egyházunknak kevés befektetése volt olyan gyümölcsöző, mint az a vendéglátás, amelyben 1910-ben részesítette az idegyűlt száz idegent. A magyar vendégszeretet másképpen nem is tehetett, de a magyar unitáriusok értékét, életerejét és testvériesösszetartását is oly hatásosan igazolta az a gyűlés, hogy talán nemzedékek is emlegetni fogják.

A kongresszusnak első ízben volt női osztálya: a nők szövetsége. Erről is meg kell emlékeznem e helyen, mert ezzel jutok utolsó tárgyamhoz, melyet most fogok előterjeszteni.

A nők szövetsége a kongresszussal kapcsolatban, egyik mellékhelyen közgyűlést és értekezletet tartott. A közgyűlésen öt nemzet küldöttei között a Magyar Unitárius Nők Szövetsége részéről képviselő, habár nem hivatalos minőségben, Boros Rózsika volt jelen.

Képviselő helyett az elnök Ferencz Józsefné őméltósága több tagtársával aláírva, üdvözlő levelet küldött, melyet Lewis Enid kisasszony vitt el és olvasott föl angolul. Jó hatást tett és kedvesen fogadták.

A gyűlésen és értekezleten jelen voltam az elnökség szíves meghívására. Ki kell jelentenem, hogy ez a női mozgalom máris nagy tényező főleg az amerikai, angol és hollandi egyház kebelében. Németországban a kezdet nehézségein már-már túl vannak. Sajnos, hogy mi még csak a kezdettel küzködünk. Svájcban is látják maguk előtt az útat. Az értekezleten, újabban csatlakozott még négy szövetség, tehát ma már kilenc nemzet női fognak kezet a vallásos liberalizmus terjesztése, a nővédelem biztosítása és a hitbúzgóság fokozása érdekében. Az egyházakban az életet és az élénk munkásságot a mai társadalmi viszonyok között csak a nők tudják biztosítani.

Ezzel már rá is térek jelentésem negyedik és ezúttal utolsó tárgyára:

A Dávid Ferenc emlék-imaház ügyére.

A kongresszusra menésem egyik főcélja az volt, hogy a Dávid-ünnepeken megtalált fonalat fölvegyem és megerősítsem. Előre jelezhetem, hogy jó reménységgel vagyok eltelve.

Kifejeztem a lelkes és lelkesedő nők előtt, hogy az unitárius vallás első püspöke és martirapostola halála helyén a mai közszellem parancsa szerint, csak olyan emlék-imaház fog méltó és megfelelő lenni, amelyhez minden szabadelvű vallásos gondolkozó és hívő s mindazok, akik hisznek a vallás jótékony hatásában, hozzá fog járúlni a maga filléreivel. Az Amerikai Unitárius Társulat kitűnő elnöke kifejezése szerint ez az imaház és ezzel Déva az összes unitárius és hasonlóan gondolkozó és érező keresztények és nem keresztények Mekkája kell, hogy legyen.

A Nők Szövetsége tagjai a legnagyobb készséggel igér-

ték buzgó támogatásukat. A kapott mérnöki számítás szerint az imaház 60.000 koronába fog kerülni. Ez az összeg a magyar angol és amerikai unitáriusok között három részre osztatván, egyre 20.000 korona esik. Ezt az összeget amerikai testvéreink részéről biztosítottnak tekinthetjük.

Anglia részéről Bowie titkár úr és dr. Herbert Smithné vették kezükbe teljes jó reménységgel és biztatással.

Az ügynek nagy előnyére szolgál, hogy csak most, egy pár hónapja jelent meg az amerikai unitárius társulat kiadásában egy füzetben a Dávid Ferenc életrajza kapcsolatban a Kriesch-féle tordai képpel. A füzetet Gannet Vilmos lelkész az én kézirataimból készítette sajtó alá s az őszön a Britt és külföldi Unitárius Társulat fogja kiadni. Az amerikai kiadást a titkár úr fölkérésére most revideálom és szeptemberre beküldöm.

Szeptemberben fog megindúlni a gyűjtőakció Angliában és Amerikában, de ezt megelőzőleg várják egyházunk Tanácsa hivatalos fölhívását is.

Az imaház fölszentelésére a Rómában vagy jóval valószínűbben Londonban tartandó, most már VII-ik Vallásügyi Világkongresszusnak nagyszerű befejezése lenne, ha a Dávid Ferenc emlék-imaház fölszentelésére a tagokat meghívhatnók.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1912—913-ik iskolai évről. Szerkesztette: Dr. *Gál* Kelemen, igazgató; a teológiai részt: *Csifó* Salamon, dékán. Kolozsvár, 1913.

Intézeteink egy esztendei működéséről újra beszámolnak az értesítők. Az iskola életének e képét akarom ismertetni, értelmezni. Örömmel teljesitem e könnyűnek és kényelmesnek hirdetett feladatot.

A jóltevők ünnepélyén *Vári* Albert mondott szép, áhitatos imát. Arról volt és van fogalmam, hogy a hitéletben az angyalok, mint szellemi lények szerepelnek, sőt művészileg a valóságban is többféleképen láttam ábrázolni s mégis furcsán jő nekem, unitárius imában, ilyen összehasonlitó értékelést jelző idézet: „Kevéssel vagyunk kisebbek az angyaloknál". E megjegyzés az ima tartalmasságán semmit sem ront s nem is akar.

Dr. *Gál* Kelemennek gondolatokban és érzelemben egyaránt gazdag megnyitó beszéde az ifjúsághoz van intézve, de e mögött és mellett a hallgatóság is nagyon közvetlenül értesülhet a hálaünnepélyek lelki szükségéről, az eszmények kultuszának kivánatos gyakorlásáról.

Dr. *Boros* Györgynek a jóltevők ünnepén Brassairól mondott megemlékezése, amely különben Brassai életrajzanak egy fejezete, értékes produktum. Egy téves adatát azonban, azt t. i., hogy Brassainak legközelebbi rokona Csegezi Mihályné Albert Ilka volt, helyre kell igazitanom, nehogy ez a köztudatba így plántáltassék át. Csegeziné Albert Ilka, Brassainak leányágon leszármazott negyedízi rokona volt, holott Brassainak jelenleg élő, közelebbi, harmadízi rokona is hét van, negyedízi, azaz olyan, mint Csegeziné Albert Ilka volt, épen harminckét élő rokona van Brassainak.

Dr. *Gál* Kelemen Brassai sírjának megkoszoruzásánál mondott beszédében híven tolmácsolta az utókornak Brassait megértő és méltányló, hálás elismerését.

A másik szép ünnep az intézetben, dr. *Borbély* István tanár beiktatása volt. *Vári* Albert szép imája egészen alkalom-, sőt programmszerű, amit *Kozma* Ferenc tartalmas megnyitó beszéde követ.

Dr. *Borbély* István: „A magyar XVI. század vezető eszméi" címen értekezik. A XVI. sz. történetében, amely század különben a történelem egyik legértékesebb százada, nagyon sok ellentmondás van, úgy, hogy nehéz feladat e korról nehány oldalon tiszta képet adni. Nehéz különösen akkor, ha Magyarországot nem helyezzük kellően az európai milieube. Minden században kimutatható pontosan a nyugati eszmék hatása, de különösen áll ez a XVI. századra, melyben Magyarország politikai helyzetének európai beállítását is nemzetközi helyzetének köszönheti. Ezért a magyar XVI. század vezető eszméinek tárgyalását csak az Európán uralkodó általános eszmék keretén belől tudom elképzelni, aminek kellő kidomborítását nem találom meg e különben értékes székfoglalóban.

Dr. *Gál* Kelemen üdvözlő beszédében arra mutatott rá, hogy a társadalom miért nem értékeli munkájához méltóan a tanárságot. A közvéleményt alkotó és alakító szülőknek nagyon ajánljuk e mélyreható sorokat elolvasásra.

Dr. *Boros* Györgynek érzelemhez szóló, közvetlen, elismerő szavai csak buzdításul szolgálhatnak.

Csifó Salamon tartalmas beszéde zárja be az üdvözletek sorát. Leszűrt tapasztalataiban sok igazság van s ezért beszédjének egyes részei különösen megszívlelendők.

A *teológiai intézet* új, kedvezőbb elhelyezést nyert. Szervezetében nincs változás. A lelkész-tanári állásra *Győrfi* István alkalmaztatott, aki működését szép sikerrel kezdte meg. Igen örvendetes haladás, hogy az E. K. Tanács intézkedése folytán *Ferencz* József egyházi jogtanácsos közjogot adott elő. Kivánatos, hogy ez állandósuljon. Bölcs intézkedése egyházi főhatóságunknak az is, hogy a teológusokat a doktorátus megszerzésében anyagilag támogatja. *Kiss* Elek volt az első, a ki ezt igénybe vette s doktorátust szerzett.

A hallgatók száma emelkedőben van. Önképzésben, önművelésben is buzgólkodtak. *Sándor* János zenetanár vezetésével önképzőköri dalárdát is alakítottak.

Az alap- és szakvizsgák felsorolásánál elegendő lenne kitüntetésképen a jeles eredménynek a közzététele.

A papnövendékek összesen 5874 K 68 fill. javadalmazásban részesültek, 538 K 54 fill.-rel több a mult évinél.

A *főgimnázium* nevezetesebb eseményei. Az ének és zene intenzivebb művelésére most már külön berendezett terem áll rendelkezésre. A könyvtár is kapott újabb helyiségeket s most már a tanári olvasó átadható lett eredeti céljaira.

Dr. *Gál* Kelement az E. Főtanács ujólag megválasztotta igazgatóvá. Egyik klasszika-filológiai tanszéket átalakították magyar-német tanszékké s dr. *Borbély* Istvánnal töltötték be. *Koncz* Rudolf óráit dr. *Borbély* Ferenc és *Gálffy* Zsigmond vették át.

Nem lényeges hiba s csak mint a nagyon gondosan szerkesztett értesítőben levő véletlen ellenmondást említem meg a következőt: „A tanári karban ez évben hosszabb betegség nem fordult elő". (81 l.) „A 8. dolgozat azért hiányzik, mert a tanár hosszabb ideig beteg volt". (109 l.)

Újítás számba megy a táncnak a gimnázium épületében való tanítása. A mai viszonyok mellett talán ez az egyedül helyes. Igen üdvös a németnek, mint rendkívüli tárgynak, gyakorlati úton való taníttatása.

A gimnázium igazgatójának céltudatos irányítása és a tornatanár szakszerű vezetése mellett eredményesen kisérleteztek a 10 perces tornával is.

Nagyobb tanulmányi kirándulás nem volt.

Dr. *Jankovich* Béla vall.- és közokt. miniszter ur május 3-án az intézetet meglátogatta.

A vallás-erkölcsi nevelésre is nagy súlyt helyeztek. A fegyelmi és egészségi állapot jó. Ez évben nem kellett járvány miatt szünetelni. Az orvosi jelentésből jóleső örömmel állapítjuk meg, hogy a kollégium egészségügye kitünő kezekben van. Dr. *Tompa* János rendkívül lelkiismeretes munkát folytat. Csekély díjazásának felemelését jól kiérdemelte.

A legnagyobb alapítványt (20,000 K) ez évben *Deréky* Gyula tette.

Örvendetes haladást jelent az is, hogy az internatusban a felügyelő tanárok mellett két tanulmányi felügyelőt is alkalmaztak. A konviktusnál szintén örömmel látjuk, hogy a házikezelés az ellátás minőségének és mennyiségének tekintetében bevált. Ez a főszempont, ha valamivel többe is kerülne.

Az igazgatóság munkássága közül különösen kiemelendő a gimnáziumi és elemi iskolai vallástanítás tervezetének elkészítése.

A tanárikar ez évben is jelentékeny irodalmi munkásságot végzett.

Értesítőkben nem mindig található őszinteséggel, leplezetlenül van felsorolva az is, hogy egyes osztályokban az előírt tananyagnak melyik részét nem végezték el.

Felvétetett összesen 347 tanuló, osztályvizsgálatot tett 334. Ebből unitárius 220, a mult évben 210, örvendetes az unitárius tanulók számának állandó emelkedése. Megyék szerint a legtöbben Tordaaranyos megyéből tanulnak: 54-en. Az idegen vallásuak közül az izraeliták vannak többségben: 50 en.

A tanulók magaviselete általában jó. Kevésbbé szabályszerűt egy tanuló sem kapott, szabályszerű magaviselete 27 tanulónak volt, ami 8·26%. Feltünően sok az igazolatlanul mulasztott órák száma: 240, 88-al több, mint a mult évben.

A tanulóknak 20·07%-a kapott elégtelen jegyet, ami normális állapotnak mondható.

A következő rendkívüli tárgyakat tanulták: 1. egészségtan, 2. angol, 3. francia, 4. kézimunka, 5. ének, 6. műének, 7. szabadkézi rajz, 8. gyorsírás, 9. vívás, 10. zene, 11. céllövés

Szabadkézi rajzot csak 20-an tanultak, 3-al kevesebben, mint a mult évben. Ez a méltatlanul elhanyagolt tárgy sehogy sem tudja megkapni a középiskolában az őt megillető helyet.

A rendkívüli tárgyak közűl énekből az alsó I—V. o. ban 11 tanulónak van elégtelenje.

A szertárak évi átalánya 1400 K volt; ezenkivül 300 K rendkívüli átalány. 3200 K al vetítő-gépet szereztek. Hisszük, hogy az ebbe fektetett összeg szellemiekben megtérül, bár Kolozsvárt elég alkalom lenne hiányát más úton is pótolni. Jóval szükségesebbek a vetítő-gépek a vidéki gimnáziumoknak.

Sokat szaporodott különösen a természetrajzi és természettani szertár.

Ez adatokat felemlítve, elmondhatjuk, hogy egyházunkban a takarékosság divatja ugyan állandósult, de szűkmarkúságról senki sem beszélhet.

A Kriza-Önképzőkör ez évben is *Pálfi* Márton tanár buzgó vezetése mellett működött. A zenekör 6 nyilvános hangversenyt rendezett. Szép haladás.

A könyvtár gyarapodása 195 mű 315 kötetben, 50 folyóirat, 111 drb. isk. Értesítő. A könyvtárt 105 olvasó használta. Kivettek

összesen 985 művet. Viszonyainkhoz mérten a gyarapodással meg lehetünk elégedve, de a használattal nem. Ha egy olyan gazdag könyvtárban, mint a milyen kolozsvári kollégiumunké, átlagosan — a gimnáziumi tanulókat is ide számítva — 3 napra sem esik egy olvasó, az optimizmussal sem mondható kielégítő eredménynek. Bizonyára nem az olvasókban van a hiba, hanem könyvtáraink szervezetében. Nálunk a könyvtárnokság nagyon szerényen javadalmazott mellékfoglalkozása egy tanárnak, holott egy olyan hatalmas könyvtárban, mint a kolozsvári kollégiumé, egy egész ember is kevés volna. De maradjunk csak a szerényebb kivánságnál. Egy ember feltétlenül szükséges, aki délelőtti vagy délutáni órákban álljon a könyvtárt használó közönség kivánalmainak kielégítésére s tartsa rendben a könyvtárt; írásba nem foglalt kötelessége lenne másfelől, hogy a sok elrejtett anyagot unitáriusok hozzák napvilágra, ne mások kaparják ki.

Azok a könyvbarátok, akiknek adományából nagyrészt kollégiumi könyvtárunk anyaga áll, bizonyára mindnyájan azzal az ideális céllal tették adományaikat, hogy könyveik mindig a nevelés, haladás ügyét, a kultúrát fogják szolgálni. Egyházunknak ezért szent, kultúrális kötelessége, hogy mindent elkövessen egy állandó könyvtárnoki állás szervezéséért, mert csak így remélhető, hogy könyvtárunk a mai kor kivánalmaihoz mérten teljesíteni tudja ismeretközlő feladatát. Ma már Európa-szerte egyesek és társulatok mindent elkövetnek a könyvtárak népszerűsítéséért s kialakult már a vélemény, hogy az olyan könyvtárra, mely könyvraktárrá alakulva elzárkózik nemes feladatának teljesítésétől, semmi szükség sincs. Csak az a könyvgyűjtemény érdemes a könyvtár elnevezésre, amely könnyen megközelíthető s amely a kultúrális közérdeket hathatósan szolgálni tudja.

A kollégiumban a konviktusi segélyek összege 19312 K.-t tesz ki, a segélyezések főösszege 35772 K 72 fill., 7242 K 93 fill.-rel több a mult évinél.

A középfokú iskolák tornaversenyén az unitárius főgimnázium tanulói lettek a győztesek. Az ifjusági korcsolyaversenyen is unitárius főgimn. tanulók nyertek az első díjakat. *László* Gyula tornatanárt ez az eredmény jóleső érzéssel töltheti el.

Általában megállapitható, hogy kolozsvári főgimnáziumunk kellő és helyes vezetés mellett igyekszik, mind elméletben, mind gyakorlatban a legfőbb morális nevelési cél felé. Ha

a ma felállított legmagasabb eszményt nem is tudja elérni, az elérésre való öntudatos törekvés már magában is előrehaladást, fejlődést jelent.

A székelykeresztúri államilag segélyezett VI. osztályú unitárius gimnázium értesítője az 1912—1913. isk. évről. Szerkesztette: *Pap* Mózes igazgató. Székelykeresztúron, 1913.

Ez értesítőt *Pap* Mózes igazgató nemcsak szerkesztette, hanem dr. Boros György üdvözlő beszédének kivételével a benne levő cikkeket, beszédeket mind ő írta.

A bevezető értekezésnek címe: „Apróságok a mult és jelen középiskolájából“. A tanuló ifjusághoz van címezve. Készséggel elismerjük, hogy ennek a dolgozatnak nemes intenciója van, de a kérdés beállítása, kiinduló pontja helytelen.

A II. sz. alatti értekezést szintén *Pap* Mózes igazgató írta. Címe: „Szociális érzésre nevelés a középiskolában“. Hangzatos, mutatós és egészen modern kérdést tárgyaló cim, de a tartalom nem fedi a címet. Uj kérdésről valami újat vártunk; mindazokat, amiket felemlit minden jóravaló tanártestület eddig is megtette, még azelőtt is, mielőtt a szociális szót egyáltalán ismerte volna.

Április 19-én szép ünnep keretében iktatták be a gimnázium új felügyelő gondnokát: *Szent-Királlyi* Ferenc ny. ezredest, akit az intézet nevében meleg hangon *Pap* Mózes igazgató üdvözölt; az egyházi főhatóság és a teológiai intézet üdvözletét pedig hatásos beszédben dr. *Boros* György tolmácsolta. Beszédének ez a része: „A kolozsvári (t. i. a gimnázium) legyen a magasabbrendű tudományos igények kielégítője ezután is. A keresztúri a gyakorlati élet szükségleteit pótolja“, egységes középiskolai cél és törvény mellett érthetetlen. A következő mondatban valami „*szakiskola*“-féle van emlitve, de ez még jobban elhomályosítja a fenti sorokat.

Az unitárius tanárok szokásos értekezletüket ez évben Székelykeresztúron tartották. *Pap* Mózes igazgató elég hűen beszámol az értekezlet lefolyásáról s az ott felmerült gondolatokról, eszmékről.

A gimnázium igazgatósága május 22-én a jóltevők emlékére hálaünnepélyt rendezett. Megnyitó beszédet *Szent-Királlyi* Ferenc f. gondnok mondott, alkalmi beszédet *Márton* Lajos VI. o. tanuló; báró Orbán Balázst, a Székelyföld legideálisabb lelkű emberét e sorok irója méltatta. Bezáró beszédet, valamint br. Orbán Balázs sírja megkoszoruzásánál beszédet *Pap* Mózes mondott. Hazafias, lelkes beszédek.

A tanári testület 12 tagból áll, akik közül ötön irodalmilag is számottevően működtek. Több tanár társadalmilag is dolgozott.

Olvasom, hogy *Gálfalvi* Sámuel a klasszika-filológiai szertár, *Lőrinczy* Géza a fizikai szertár s e sorok írója történelmi szertár őrei. Igaz, de hol van a szertárunk? Ez szegénységünknek kétségtelenül jóakaratú leplezése, de erre semmi szükség sincs, minthogy mindenek felett való az igazság. A szegénység nem érdemünk, de hibánk, bűnünk sem lehet.

A tankönyvek s a tanmenet nem változtak s ezért a végzett tananyag kimutatása egészen felesleges.

A tanulók a következő rendkívüli tárgyakat tanulták: szabadkézi rajz, egyházi- és műének. Túlterhelésről nem eshetik szó. Mint örvendetes jelenséget jegyezzük fel, hogy a szabadkézi rajzot 33-an, 13-mal többen tanulták, mint a kolozsvári fógimnáziumunkban. Kár, hogy itt sem történt semmiféle intézkedés a szaktanár külön díjazásáért, mert nálunk sok szegény tanulónak nincs meg a tandíjra való 10 koronája. A szaktanár részéről az általános eredmény megállapításánál elég lett volna ennyit jelezni: az eredményt az évvégi kiállításon az érdeklődőknek bemutattuk.

Beíratott összesen 221 tanuló, vizsgálatot tett 217, unitárius volt 123, a mult évben 104. A tanulók magaviselete általában jó, szabályszerű magaviselete 11, kevésbbé szabályszerű 1 tauulónak volt. Az igazolatlan, vagy amint az értesítő jelzi *„nem igazolt"* órák száma 13, ami a kolozsvárihoz viszonyítva nagyon kevésnek mondható. Hiányosság, hogy a statisztikai rovatokban a tanulok előmenetele, magaviselete nincs $^0/_0$ okban kifejezve. Tudomásom szerint utasítva voltunk már régebben a kolozsvárival megegyező statisztikai rovatok készitésére. Az összehasonlitásért kiszámitottam s úgy találtam, hogy a székelykeresztúri gimnáziumban a tanulóknak 18·89$^0/_0$-a, míg a kolozsváriban 20·07$^0/_0$-a kapott elégtelen osztályzatot.

A segélyezések főösszege 8160 K 12 fill., 1117 K.-val több a mult évinél.

A gimnáziumi könyvtár 67 művel 222 kötetben gyarapodott. A tanévben 35 olvasó 51 drb. könyvet használt. A szertárak gyarapodása nagyon szegényes. Legtöbbet a rajzszertár gyarapodott. Feltünő, hogy míg egyes szertárakban a legszükségesebb tanszerek sincsenek meg, a rajzszertárnál ilyet is látunk, Szontagh Tibor: „Fejéregyházi tájrészlet", olajfestmény, 80 K. Hogy mi e vásárlás célja, ahhoz külön magyarázat elférne. Érthetetlen luxus.

Az internátus hiányai közismertek. Az egészségi állapot ehhez viszonyítva javult. Ragályos betegség nem volt. Egy tanuló, *Timpenáriu* András III. o. az intézetben elhalt.

A gimnáziumnak 90 drb. tankönyvből álló kölcsönkönyvtára van. Az ifjusági egyesület dr. *Szolga* Ferenc buzgó vezetése mellett eredményesen működött.

A tanári testületben csak annyi változás van, hogy *Barabás* Tibor helyébe *Lukácsi* Sándor neveztetett ki internátusi felügyelővé.

Változás van a felügyelő gondnoki karban is, amennyiben dr. *Kozma* Endre közjegyző helyébe a mult évi főtanács *Szent-Királlyi* Ferenc ny. ezredest választotta felügyelő gondnokká

Az igazgatóság munkássága közül kiemelendők: 1. Szabályzat az intézeti pénztárnok és ellenőr működéséről. 2. Javaslat az intézet kifejlesztéséről.

Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz* Elek főigazgató teljesitette, aki ez alkalommal az internátus átalakításanak és az égetően szükséges konviktusnak kérdésével is behatóan foglalkozott.

A tanulók vallás-erkölcsi és hazafias nevelésére, a kegyeletesség gyakorlására nagy gond fordíttatott.

A fegyelmi állapot megnyugtató volt.

Mindenkinek nagy örömére szolgálhat, hogy az új intézet építése megkezdődött. A gimnázium kifejlesztésének és a konviktusnak ügye jó úton van

Ma, mikor már a vizsgálatokat nem kizárólag közoktatásügyi, hanem közegészségügyi kérdésnek is tekintik, megfontolandó, hogy helyes-e a régi önámítás, hogy minél alaposabb, értsd minél hosszabb ideig tartó vizsgálatra van szükség. Egyelőre be lehetne hozni a Kolozsvárt jónak bizonyult, kevesebb torturával járó rendszert.

Egy fejezetnek a címe: Fontosabb rendeletek és átiratok". Nyilvánvaló tehát. hogy nem szükséges közzétenni minden rendeletet és átíratot. A közölteknek mintegy fele kimaradhatott volna.

Az Értesítőnek legalább $^{1}/_{3}$-a kimaradhatott volna.

A gimnázium 1912—13 évi története hosszasan van elmondva. E részben s az egyesektől kapott jutalomdíjak felsorolásánál s általában a személyeknél és az előforduló hatóságoknál sok a szentimentálizmus. *Szentmártoni Kálmán.*

Régeni Áron: Unitárius Egyházi Énekek gyűjteménye. Az unitárius egyház kántorainak évszázadokba visszanyúló óhajtása teljesült akkor, midőn *Régeni* Áron kolozsvári unitárius kollégiumi tanító egyháza anyagi támogatásável közre adta négy évi buzgó, szakavatott fáradozásának gyümölcsét: az „Unitárius egyházi énekek gyűjteményét".

Az épen most megjelent munka egy régi, nagyon is érezhető hiányt van hivatva pótolni. Mert aki ismeri az unitárius egyház kántorainak, énekvezéreinek eddigi kiképzési módját és fokát, az tudja, hogy az bizony nagyon sok kivánni valót hagyott maga után.

Nem szólunk ezúttal kántorainknak arról az igen csekély hányadáról, akik önképzés útján törekedtek a gyülekezeti éneklést és orgonálást a tőlük telhető legjobb igyekezettel arra a szinvonalra emelni, — kiki a saját gyülekezetében — mely az egyházi éneklést és orgonálást az abszolut zenei érték szempontjából is értékessé teszi, — bár ezeknek a legjobbaknak is kitünő szolgálatot tesz a fent nevezett gyűjtemény — hanem kántorainknak azon nagy részéről szólunk, bár minden hátsó gondolat nélkül, kik egy kis önbeismeréssel észreveszik, sőt belátják, hogy a most megjelent gyűjtemény teljesen leleplezi hiányos képzettségüket.

Ezen hiányos képzettségnek észrevevése és belátása pedig kell, hogy az elmulasztottak pótlására serkentsen mindnyájunkat, mert csak így válik a fent nevezett mű az egyháznak azon épitő tényezőjévé, mely lenni kiván s lenni hivatva van.

A gyűjteményt Ferencz József unitárius püspök ur Ő méltóságának ajánlja a szerző.

A 131 oldalra terjedő mű alakja a könnyen kezelhető haránt zsebalak. Nyomása és papirja a lehető legjobb.

A gyűjtemény három részre oszlik. Az első részben 56 dicséret, a másodikban 34 zsoltár, a harmadik függelék részben több hazafias és egyéb lélekemelő ünnepségekre szánt ének van. A legtöbbet pár üteny terjedelmű előjáték vezeti be. Minden ének végén pedig rövidebb, hosszabb utójáték áll.

Az énekek vegyeskari alakban, illetve orgonaszerűen vannak kidolgozva a négyszólamu tétel szabályai szerint. Ennélfogva úgy vegyeskarra, mint orgonára, vagy mindkettőre együtt is, de különösen a gyülekezeti ének vezetésére kiválóan alkalmas.

Az énekek a legkönnyebb — C, G, D, A, E, F, B, Es és As-dúr, vagy ezekkel párhuzamos moll hangnemekben mozognak.

A szoprán szólam hangmagassága a gyülekezetek átlagos hangregiszterének jól fekszik.

Hogy a magyar prozódia szempontjából nem alkothatott a szerző tökéleteset, annak oka nem annyira a szerzőben, mint inkább a dolog rendkívüli, szinte kivihetetlen nehézségében rejlik. Mert ha valamely 5 szakaszos ének első szakasza prozódia szempontjából teljesen kifogástalan is, a többi szakasznál már a prozódia elleni vétségekkel nagyon gyakran találkozunk. Sajnos, így van ez nemcsak ezen gyűjteménynél, hanem a más felekezetek évszázadok óta újból és újból átdolgozott Choralkönyveiben is. S így lesz ez mindaddig, míg a szakaszos gyülekezeti énekeket az átdolgozott dalforma (durchkomponierte Liedform) fel nem váltja. Addig tűrnünk kell ama bántó jelenséget, hogy a hangsúlytalan szótag hangsúlyos, a hangsúlyos szótag hangsulytalan ütenyrészre esik.

Az énekek összehangositásánál törekedett a szerző az egyszerűség mellett a változatosságra is, mindenütt megtartván azt a helyes mértéket a változatosságban, mely a dallam alap hangnemét erőszakolt modulációkkal nem veszélyezteti. Épen ezért mindegyik éneken bizonyos nyugodt egyházias komolyság, méltóság és áhitat vonul végig.

Az áhitat-keltés szolgálatában állanak még az énekekhez fűzött, jól átgondolt s az énekek szelleméhez alkalmazkodó postludiumok.

Általában az egész mű a szerző buzgalmát és szakavatottságát és a kiadó unitárius egyház áldozatkészségét dicséri.

A gyűjteményt, mely az egyházi levéltáros útján szerezhető meg, tartalmát és kiállítását összevetve azzal az alacsony árral, melyet a kiadó unitárius egyaáz 5 koronában szabott meg, minden illetékes tényezőnek a legmelegebben ajánlom.

Kolozsvár, 1913. július hó.

Szabó Géza,
tanító, zenekonzervatóriumi tanár.

Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez. Kiadja vargyasi id. báró Daniel Gábor, nyug. főispán, tiszt. unitárius főgondnok. Szerkesztette Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1913. Ára 7 korona.

Az a gazdag adattár, amely már eddig is a vargyasi Daniel-családról nyilvánosságra jött, értékes gyűjteménnyel bővült ezen

vaskos kötet kiadása által Az itt közölt 205 okmány nem csupán a Daniel-családra vonatkozik, hanem az erdélyi egyházi, iskolai és társadalmi életre vonatkozólag is megbecsülhetetlen forrásanyagúl szolgál. Kelemen Lajos kolozsvári főgimnáziumunk jeles tanára nagy szakértelemmel válogatta ki a rendelkezése alatt álló bő anyagból azt, ami úgy a családi, mint a köztörténetre nézve kiváló értékkel bir. Úgy, hogy csakugyan „a XVIII. század erdélyi társadalmi életének történetére együtt egy kötetben, sehol sem jelent meg egyszerre olyan szép forrás anyag" aminőt e kötetben találunk.

Abból a szoros kapcsolatból, amely egyházunk és a vargyasi Daniel-család között volt és van, természetszerűleg következik, hogy a család történeti okmányai egyházunk történetére is világot vetnek. E tekintetben kiválóan becses a 23. számu okmány, mely a székelymuzsnai templom elvételét (1647) írja le. Ugyanilyen történelmi értéke van a 71. számú okmánynak, amely 1728-ról keltezve tiltakozást foglal magában egy 1721-ben kelt hamisitott unitárius konfesszió ellen. A 78. számú, amely 1733 ban kelt, szintén az akkori egyházi és iskolai állapotainkra vet világot. Úgy a gondos szerkesztő, mint az áldozatkész kiadó hálára és elismerésre méltó munkát végzett ez újabb adattár közreadásával. *V.*

A némák megszólaltatása. E címen hasznos és hézagotpótló művet adott ki Borbély Sándor, a váci országos siketnéma intézet igazgatója. Borbély Sándor hitrokonunk az irodalomnak nem új munkása. Különösen útleirásai és nyelvészeti megfigyelései ismeretesek sokunk előtt. Ezekben mindenki érdekes olvasni valót és eredeti magyaros felfogást és hangot talált. Jelen műve szakmunka, amelyet első sorban csak a szakemberek méltányolhatnak kellőleg. A mű két részből áll. Egyik része elméleti, melyet a siketnémák tanításával foglalkozók használhatnak. A másik rész gyakorlati, melyet a siketnéma intézetek osztályaiban tankönyvnek lehet használni. Különösen e gyakorlati rész nagy hiányt pótol, mert készen adja a némák kezébe azokat a képeket, amelyek az oktatáshoz szükségesek és amelyeket a tanárok eddig csak nagy fáradsággal tudtak többé-kevésbbé sikerült alakban tanítványaik szeme elé állítni. E művek elolvasása világos képet nyujt mindenkinek arról a nehéz munkáról, amelyet a siketnéma intézetek tanárai végeznek, amíg a némák ajkait szólásra megnyítják. Olvasóinknak figyelmébe ajánljuk.

Gf.

KÜLÖNFÉLÉK.

Eötvös József báró. A magyar történelem legnagyobb és legáldásosabb alakjai közé tartozik. Mai szellemi életünk gyökérszálai abba a munkába kapcsolódnak, amellyel ő a nemzeti előhaladásnak útját megmutatta és amelylyel tért nyitott nekünk a mívelt nemzetek közé való feltörekvésre. A nemzeti kultura értékei között a regényíró, a bölcsész, a publicisztа, az államférfi eszméi és gondolatai még ma is azok az élő források, amelyekhez a nemzeti genius megújhodni és felfrissülni s erőt meríteni jár. Egész élete a nemzeti eszményekért való küzdelemben folyt le, melyet nemesen, rajongó lélekkel és sohasem csüggedő bizalommal harcolt meg.

Az újjá született Magyarországnak első közoktatásügyi minisztere, aki minták nélkűl csupán nagy lelke magasra törő vágyaitól vezetve megalkotja népoktatási törvényünket. Amit az ifjúkor hevületében ábrándnak gondolt: kiemelni hazánkat a tespedésből, ő a legjobbak élén valóra váltotta. Az a javaslat, amelynek kulturát szóró súgarai Jellachich hadainak fegyvereibe törtek meg, egy nagy perspektiváju alkotás, melynek életbe ültetése a jelen és jövő nagyjainak munkáját és serénységét igényli. Oltárt emelt a nemzeti kulturának az iskolában s életszükséglete volt mindennap idejárni imádkozni. Csüggedni nem tudó lélekkel hirdette, hogy az államnak ép olyan kötelessége a nép elemi míveltségéről iskolák felállításával gondoskodni, mint a határok megvédéséről. Ma ez magától értődő gondolat, akkor új és merész remény volt.

A míveltséget a legalsóbb rétegekben akarta terjeszteni, mert meg volt győződve, hogy nagyobb és általánosabb befolyást gyakorol az elemi míveltség általános elterjedése a tudományok és művészetek emelésére, mínt megfordítva. Nem tette magáévá azt a felfogást, hogy a világosság felűlről jő. Hála szellemének, hogy ott kezdette alól, a népnevelésnél. Az a mag, melyet e törvényben elvetett, él, gyarapszik, napról-napra terebélyesebb fává erősödik s nekünk sem lehet forróbb vágyunk és óhajtásunk, mint amit ő „Végrendeleté"-ben kifejezett: eszméi győzedelme legyen emlékjele.

Mi pedig születésének századik évfordulóján emlékezzünk a magyar újjászületés e nemes és lángoló hevülésű alakjáról azzal a gondolattal, hogy nem voltunk elég méltók az ő szellemi örökségére, azzal a gondolattal, hogy ő nem a multé, hogy őt elfelejteni annyi, mint feladatainkat felületesen fogni fel.

A protestantizmus utóbbi 70 éve. Az „Evangélikus Lap“ Zimányi Dániel tollából érdekes statisztikai adatokat közöl egy cikksorozatban, melyben hét népszámlálás eredményét dolgozza föl felekezeti szempontból. A hivatalos számadatok alapján megállapított végső eredmény az, hogy az utóbbi hetven év alatt az izraeliták állandóan tért hódítottak. Ugyancsak folytonos előnyomulásban vannak a római katholikusok, míg a görög katholikusok haladása hullámzást mutat. Ezzel szemben a protestáns egyházak általában (ág. ev., ref. és unitárius) tért veszítettek. Legnagyobb a vesztesége az evangélikus egyháznak, amely minden alkalommal tért veszített s vesztesége az utóbbi 30 év alatt fokozatosan emelkedett. A reformátusok is minden alkalommal tért veszítettek, de itt az alkotmányos évtizedek alatt mégis mintha javúlás mutatkoznék. Az unitáriusok is hullámzást mutatnak. Közben-közben nyertek is, de „utóbbi időben állandóan visszaszorulnak“.

Egyházunkra vonatkozó adatokat a következőkben ismertetjük: Az 1850-ik évi népszámláláskor 46,278 unitárius volt, ami a lakosságnak 0·35%-át tette. Az 1857 évi népszámlálás már 49,039 unitáriust vesz fel, ami 0·36%-ot tesz ki. Itt az unitáriusok szaporodása 2·35%-kal kedvezőbb, mint a lakosság átlaga. 1869-ben már 54,438 unitárius találtatott, ami 0·35%-nak felel meg. Itt tehát bár 5,399-cel szaporodtunk, mégis 0·01% a térveszteségünk s a lakosság átlagos szaporodásával szemben 1·79%-kal kedvezőtlenebb a mi gyarapodásunk. Az 1880 évi népszámlálásnál már csak 55,792 unitárius volt, ami 0·37%-nak felel meg. Az 1890-iki népszámlálás 61,645 (0·36%), az 1900 évi 68.005 (0·36%), az 1910 évi 73,601 (0·35%) unitáriust talált. A mi arányszámunk tehát az általános lakosság között 1910-ben éppen az, ami 1850-ben volt.

A különböző felekezetek számbeli gyarapodását a következő adatok alapján szemlélhetjük: A 70 év alatt szaporodott 100 evangélikus 132-re, 100 ref. 140-re, 100 unitárius 155-re, 100 róm. kath. 173-ra, 100 gör. kath. 152-re, 100 gör. kel. 130-ra, 100 izraelita *380*-ra. A lakosság átlagosan minden 100-ról 161-re emelkedett. A protestánsok közűl tehát mi közelítjük meg legjobban az átlagos gyarapodást, míg az izraeliták és a róm. katholikusok túlhaladják.

Vajjon az egyetemes protestantizmusnak a számokban mutatkozó hanyatló irányzata magának a protestantizmusnak tudható-e be? Gondolatunk szerint sokkal inkább anyagi erejük gyöngeségének, szervezetlenségüknek és az egyöntetü munka hiányának. De ezek a számok egyben hangosan figyelmeztetnek, hogy a végromlás veszélye nélkűl ezen az úton tovább nem haladhatunk. Ha anyagiakban nem is vehetjük fel a versenyt a katholicizmussal, de felvehetjük a mi lelki és szellemi fegyvereinkkel. Soha sem volt aktuálisabb, mint most egy „protestáns szövetség“ gondolata, mely nem azt a kérdést vizsgálja, hogy ki a hivatalos protestáns s ki nem, hanem e helyett egyöntetü céltudatos munkában tömöríti mindazokat, akik a hit- és lelkiismereti szabadság magasztos eszményétől át vannak hatva. *v.*

A középiskola reformja. Úgy értesülünk, hogy a közoktatási minisztériumban a középiskola reformján dolgoznak. Dr. Jankovich Béla közokt. miniszter jun. 16-án a képviselőházban tartott beszédében terveiről nyílatkozott is. A képesítés egyesítése céljából a középfokú iskolákat is egységes alapra akarja helyezni az új német reálgimnáziumok mintájára. A latint megszaporított óraszámmal egészen a felsőbb osztályokba helyezné, amint a leánygimnáziumoknál van. A németet és esetleg a franciát már a legalsó osztályokba helyezné, de hogy a modern nyelvi oktatás sikeres és gyakorlati lehessen, kevés számú tanulóból álló parallel osztályokban kellene végezni. A latin áthelyezése nemcsak a modern nyelvek sikeresebb oktatását mozdítaná elő, hanem a történeti és természettudományi szakokét is. A polgári iskola négy alsóosztályának tanterve is megegyeznék ezzel, melyre 2—3 évfolyamban külön szakiskola épülne, amely kizárólag gyakorlati térre készítene elő.

Ez a terv egyelőre annyira vázlatos, pl. a felsőbb osztályok tantervéről egyáltalában nincs szó benne, hogy nehéz érdemlegesen hozzá szólani. S ezért általában csak annyit, hogy a reform alapgondolatával rokonszenvezünk s kiváncsian várjuk ez ügyben a további fejleményeket. Azt mindenesetre elvárjuk, hogy előzetesen kérdezze meg az illetékes tényezőket, mielőtt a tervezetet egészében nyilvánosságra bocsátja.

A miniszter a nyár folyamán meglátogatta Kassát. Az ottani tanári kör felhasználta a kedvező alkalmat, hogy a reform felvetéseért üdvözölje s szóvá tegye a tanárságot ért sérelmeket. A miniszter válaszában örömének adott kifejezést afölött, hogy reformeszméje kedvező fogadtatásra talált tanügyi körökben, kijelentette, hogy elhatározott szándéka az illetékes körök meghallgatása után a reformot már a jövő 1914—15. isk. évben életbeléptetni.

Elismeri, hogy a tanárságra az új nyugdíjtörvény sérelmes, ő sem helyeselte, de mint a képviselőház elnöke, ellene állást nem foglalhatott. Rajta lesz azonban, hogy az ügy valami módon szanáltassék és a tanárság kérelme, a megharmadolás teljesíttessék.

Miközben e sorokat írjuk, a miniszter az országos közoktatási tanácshoz rendeletet intézett, melyben közli reformtervei vázlatát s arra hívja fel, hogy ilyen szellemben tervezetet készítsen.

A tervezethez majd mi is érdemlegesen hozzászólunk.

Lengyel tudósok Kolozsvárt. Szeptember elején öt lengyel tudós érkezett Kolozsvárra, hogy az itteni közkönyvtárak és levéltárak lengyel—magyar vonatkozásokat tartalmazó könyveit, kéziratait tanulmányozzák. Úgy értesültünk, hogy a kollégiumi nagy könyvtárban, az egyházi és egyházközségi levéltárakban igen sok és értékes anyagot találtak. A tudósok Kolozsvárról Marosvásárhelyre útaztak, hogy ott folytassák kutatásaikat s onnan távírati úton köszönték meg az intézet s a könyvtárnok és levéltárnok előzékenységét, mellyel a kutatóknak rendelkezésére állottak.

A lelkészek családi pótléka. Dr. Antal Gábor, a dunántúli ref. egyházkerület püspöke szabályrendelet alakjában javaslatot terjesztett be az egyházkerületi közgyűléshez — amint a Dunántúli Protestáns Lapban olvassuk — a lelkészek családi pótlékáról. A családi pótlék egy gyermek után 50 K, amely összeg nemcsak 3 után jár, hanem minden gyermek után 18. életévük s ha felsőbb iskolákban tanulnak, 24. életévük betöltéséig. Kétszeres (100 K) a családi pótlék az olyan gyermekek után, akik más községben levő iskolákban a család körén kívül folytatják tanulmányaikat. A pótlékot félévi előleges részletekben folyósítják. A püspök a javaslatát kisérő íratában ezeket mondja: „. . . a főtiszt. egyházkerületet arra kérem, hogy addig is, amíg az állami törvényhozás erre vonatkozólag általános törvényalkotással nem intézkedik, saját erejéből kezdeményezze és vigye keresztűl a lelkészek családi pótlékának életbeléptetését. Kérem ezt azon erős bizalommal, hogy valamint eddig minden gyenge alappal indult, de nemes célú kezdeményezésünk nemes szívek áldozatkészségével, helyes gazdálkodással, a körűlmények okos felhasználásával s a jó Isten áldó kegyelmének támogatásával, talán előbb, mint várhattuk és remélhettük, megerősödött: úgy ez a most talán szegényesnek látszó, de igazán szükséget pótló és minden nemes szívek támogatására méltó kezdeményezésünk is nehány év multán teljesen meg fog felelni rendeltetésének“. Azóta az egyházkerület közgyűlése lezajlott s amint olvassuk, a közgyűlés a püspök indítványát elfogadva, a családi pótlékot 40, illetőleg 80 K-ban állapította meg.

Gyászhírek. *Id. Gálfalvi István* haranglábi ny. unit. lelkész, törvényhatósági bizottsági tag júl. hó 5-én életének 76., papi működésének 46. évében hosszas szenvedés után Haranglábon elhunyt. Halálát nagy családja és kiterjedt rokonsága gyászolja. — *Gróf Teleki Géza*, a Magyar Történelmi Társulatnak 20 éven át közszeretetben és tiszteletben állt elnöke szept. hó 27-én, életének 70. évében Budapesten meghalt.

Sajtóhiba-igazítás. A Keresztény Magvető f. évi IV-ik füzetének 232. oldalán, a 10-ik sorban *„gyönyörűségeit“* helyett: *gyöngeségeit* olvasandó.